

Jezuïeten in de polder

De jezuïtische mythe binnen het Nederlandse politieke debat in de negentiende eeuw

Sake Schoorl
Frans van Mierisstraat 27
2316 AL
Tel.: 06-428077452
E-mail: Sake.Schoorl@gmail.com
Studentnummer: 0735930

Political debate
History
Begeleider: mw. Dr. M.J. Janse
17 december 2012

Universiteit Leiden

Inhoud

Inleiding	2
1: De jezuïtische mythe in Europa	8
2: Nederland in de jaren 1840: de jezuiten als tegenbeeld	21
3: De jaren omrent de Aprilbeweging (1853)	30
4: De jaren 1860: opmars van de liberalen	38
5: De jaren 1870: een Nederlandse Kulturkampf?	46
6: De jaren 1880 en 1890: de mythe op zijn retour	56
Conclusie	63
Literatuurlijst en bronnen	69

Inleiding

Nederland staat bekend als polderland. Zo bestaat er het beeld dat er in Nederland al vanaf de vroegmoderne tijd een harmonieuze overlegcultuur bestond. Hierin stonden openheid en redelijkheid hoog in het vaandel en werden grote binnenlandse conflicten vermeden. Ook in de 19^e eeuw zou dit poldermodel bestaan hebben. Zo respecteerden alle bevolkingsgroepen de sterk liberale grondwet van 1848. Zelfs de scheiding van kerk en staat was een punt dat onbetwist door het Nederlandse volk werd gedragen. Mede hierdoor was Nederland vrij van scherpe religieuze conflicten.¹ Hierbij speelde ook mee dat Nederland geen echte conservatieve traditie kende in de negentiende eeuw. Nederland had geen geschiedenis waarin patriciërs en adel voorop stonden. De elite werd vooral gevormd door regenten en de gegoede burgerij. Dit zorgde ervoor dat de conservatieve stroming binnen Nederland nog steeds een relatief liberale inslag had waardoor grote conflicten tussen bevolkingsgroepen werden vermeden.²

Zo is het algemene beeld ontstaan van het 19^e eeuwse Nederland als fatsoenlijke natie. In de tijd zelf wilden de Nederlanders dit beeld ook overeind houden. Dikwijls bestaat er echter een groot verschil tussen een theoretisch ideaal en de reële praktijk. Het beeld van

¹ Ido De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2004) 132.

² Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 2001) 106-107.

Nederland als fatsoenlijk polderland vormt hier geen uitzondering op. Zo betogen verschillende auteurs in het boek *Harmonie in Holland* dat er wel degelijk sprake was van conflicten en dat de overlegcultuur lang niet altijd werd nageleefd.³

Het eerder genoemde voorbeeld van theoretische idealen en de reële praktijk was tijdens het Nederland van de negentiende eeuw vooral toepasbaar op de discussie rondom de nieuwe liberale grondwet van 1848. In theorie werd deze nieuwe grondwet door liberalen maar ook orthodox-protestanten hoog aangeschreven. In de praktijk was het echter een stuk lastiger om de liberale grondwet goed na te leven. Op deze manier bestond er een kloof tussen theoretische idealen en praktische bezwaren met als resultaat dat de ‘Nederlandse redelijkheid’ danig op de proef werd gesteld. Het voornaamste probleem hierbij was dat de Nederlandse bevolking minder homogeen was dan het leek. De grootse kloof lag hier op het gebied van religie. Rond het midden van de negentiende eeuw behoorde tussen de vijfendertig en veertig procent van de Nederlanders tot de Rooms-katholieke Kerk.⁴ Tot de herziene grondwet van 1848 hielden deze katholieken zich noodgedwongen rustig en vond geloofsbelijdenis in private kring plaats. Toen het katholieke deel van Nederland zich echter na de nieuw verkregen rechten begon te roeren bevonden de Protestantse Nederlanders zich in echter in een moeilijk positie. Theoretisch hoorde dit geen probleem te zijn. Katholieken paktten immers de ruimte die de alom geprezen grondwet hun bood. In de praktijk voelde protestants Nederland zich echter regelmatig ongemakkelijk omdat Nederland in essentie nog steeds als een protestantse samenleving werd gezien.⁵ Nederlanders wisten hierbij niet of ze de idealistische grondwet moesten respecteren of toch hun protestantse onderbuikgevoel moesten laten spreken. Deze verwarring zorgde ook voor een grotere scheiding tussen protestanten onderling. Liberalen wilden religie langzaam loskoppelen van de politiek en gaven de katholieken veel ruimte. De orthodox-protestanten deelden deze mening niet waardoor zij zich automatisch antiliberaler gingen opstellen. Op deze manier zorgden religieuze verschillen er uiteindelijk voor dat politieke harmonie niet realiseerbaar werd. Langzaam ontstond er zo enerzijds een liberale stroming en anderzijds een protestantse antirevolutionaire stroming. Later in de eeuw kwam hier ook nog een nieuwe stroming bij toen de katholieken goed genoeg waren georganiseerd om politiek mee te spelen. Deze kentering zorgde voor een aantal conflicten in de negentiende-eeuwse politiek. Voorbeelden

³ Dennis Bos, Maurits Ebben en Henk te Velde (red.), *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2007)

⁴ J.C.H. Blom, ‘Nederland sinds 1830’ in: J.C.H. Blom en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (4^e herz. druk; Baarn 2007) 314-375, aldaar 322.

⁵ De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, 133.

hiervoor waren onder andere de Aprilbeweging, de strijd om onderwijs en discussie rondom uitbreiding van het kiesrecht.

Onder invloed van de opkomst van politieke stromingen en bijbehorende conflicten vond er vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw ook een verandering in het politieke debat plaats. Kranten kozen politiek kleur en vormden zo naast Kamerdebatten het communicatiemiddel voor het politieke debat. Hierbij was het ook van belang dat politiek zich steeds meer op de kiezer begon te richten. Politici probeerden hun achterban te overtuigen en vonden hier in de media een dankbaar hulpmiddel. Automatisch werd de toon van het politieke debat hierdoor feller en begonnen vijandbeelden en populisme een grotere rol te spelen.⁶

Een onderwerp dat bij dit nieuwe politieke debat vaak ter sprake kwam was de jezuïtische orde. Deze religieuze orde vormde voor liberalen en protestanten de ultieme tegenstelling tot de Nederlandse samenleving. Jezuiten werden als ultramontaans en onverdraagzaam gezien. Daarnaast zouden jezuïeten tot alles in staat zijn om hun verderfelijke doel te bereiken. In een studie uit 2004 toonde historicus Margry al aan dat dit negatieve beeld over jezuïeten wijdverspreid was onder de Nederlandse bevolking. ‘Hoe het ook zij, de termen jezuiet, jezuïtisch en jezuïtisme vormden gedurende de negentiende eeuw in toenemende mate zowel een protestantse als een liberale kapstok voor alle denkbare vergrijpen en epitheta die in verband werden geacht te staan met al het slechts en kwaad in de wereld, zo niet als de personificatie van het ultieme kwaad, als satan. Het was daardoor niet alleen een religieuze maar evenzeer een politieke mythe’.⁷

In deze studie zal de functie van deze jezuïtische mythe binnen het politieke debat van de 19^e eeuw worden onderzocht. Dit is vooral van belang omdat jezuïeten regelmatig op een lijn werden gesteld met de Nederlandse katholieken. In het politieke debat ontstonden dan ook zorgen of de Nederlandse katholieken onder invloed van jezuïeten de geliefde grondwet wel zouden accepteren. Jezuiten stonden immers bekend als onverdraagzaam en zouden de Nederlandse katholieken hiermee kunnen aansteken. Liberale en Protestantse Nederlanders maakten zich zorgen of ze er wel goed aan deden om de pluriforme grondwet na te leven en zo de wellicht onder jezuïtische invloed staande katholieken vrij spel te geven. Het politieke debat werd feller en de jezuïtische orde vervulde in dit debat de functie van angst- en vijandbeeld. Niet alleen katholieken werden met het jezuïtische gevaar verbonden. Jezuïtische

⁶ Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) 245-256.

⁷ P.J. Margry, ‘Jezuïetenstreken’ De attributie van bedrog en de constructie van mythen in het Nederland van de negentiende eeuw’, *De negentiende eeuw* 28 (2004) 41.

eigenschappen werden ook geprojecteerd op politieke tegenstanders. Daarnaast werd de identiteit van de eigen politieke stroming vaak geprofileerd tegenover de verderfelijke jezuïtische identiteit. Zo kan de mythe als een nieuwe vorm van politieke retoriek worden gezien binnen het politieke debat. De jezuïtische mythe brak door de Nederlandse redelijkheid heen en vormde het twistmiddel binnen het debat tussen ideologische theorie en reële praktijk in de politiek.

In deze studie zal worden geanalyseerd hoe en waarom de jezuïtische mythe werd ingezet tijdens het politieke debat in de negentiende eeuw. Dit onderzoek zal op deze manier een beeld scheppen van de evolutie van het politieke debat en de verhoudingen tussen liberalen, protestanten en katholieken binnen dit debat. Daarnaast wil ik met deze analyse aangeven dat er al vanaf 1850 een transformatie binnen het politieke debat aan de gang was. Groepsbelang en sentiment kregen een belangrijker functie binnen het politieke debat. Daarmee gepaard werd mobiliserende retoriek steeds belangrijker binnen het politieke debat. Binnen de historische wetenschap leeft het traditionele beeld dat dit proces pas vanaf 1880 op gang komt.⁸ In deze studie zal echter worden aangetoond dat dit proces al dertig jaar eerder in gang werd gezet.

De behoefte aan een angstbeeld en ideologische zondebok die de jezuïeten in Nederland binnen het politieke debat vervulden was niet uniek. Dit is een verschijnsel dat in Europa al vele eeuwen voor kwam. Zo was in de veertiende eeuw de orde van de Tempeliers het slachtoffer van negatieve propaganda en vervolging. In de vroegmoderne tijd vervulde de heksenmythe deze functie met als gevolg de verbranding van duizenden ‘heksen’.⁹ In vroegmodern Nederland vervulden ook de Spanjaarden deze rol van ideologische tegenpool.¹⁰ Latere zondebokken waren onder andere joden, vrijmetselaars en dus ook de jezuïeten. Vooral in Duitsland en Frankrijk vervulde de anti-jezuïtische mythe een belangrijke rol in de maatschappij.¹¹

Het publieke politieke debat werd in Nederland voor een groot deel via de media gevoerd. Dit betekende dat actuele kwesties en problemen ruim aan bod kwamen in kranten en periodieken. Om deze reden zal er in deze studie gebruik worden gemaakt van een grote verzameling bronnen die onder andere uit kranten en tijdschriftartikelen bestaan. Dit tijdperk

⁸ Henk te Velde en Ivo de Haan, ‘Vormen van politiek: veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900’ *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 167-200, aldaar 169.

⁹ Norman Cohn, *Europe's inner demons* (Londen 1975) 75-99, 99-126.

¹⁰ Amanda Pipkin ‘They were not humans, but devils in human bodies: Depictions of sexual violence and Spanish tyranny as a means of fostering identity in the Dutch Republic’ *Journal of early modern history* 13 (2009) 229-264, aldaar 264.

¹¹ Voor Duitsland zie: G. Cubitt, *The jesuit myth. Conspiracy theory and politics in nineteenth-century France* (New York 1993). Voor Frankrijk: Roisín Healy, *The jesuit specter in imperial Germany* (Boston 2003)

van digitalisering heeft het mogelijk gemaakt om voor een lange tijdsperiode de Nederlandse media te analyseren op de aanwezigheid van een politieke mythe rondom het jezuïtisme. Voor deze studie is er gebruik gemaakt van twee verschillende databases. Bij het analyseren van kranten is er gebruik gemaakt van de digitale krantendatabase van de Koninklijke Bibliotheek. Voor het vinden van tijdschriften en periodieken vervulde de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren deze functie. Helaas is het aanbod van potentieel bronmateriaal zo groot dat er keuzes zijn gemaakt om resultaten te beperken. Zo was het onmogelijk om op de algemene term jezuïeten te zoeken (wat in de gekozen periode duizenden resultaten oplevert). Daarom is er voor gekozen om specifieke termen te nemen die in direct verband staan met beeldvorming rondom jezuïeten. Het gaat hier om de termen jezuïtisch en jezuïtisme samen met enkele varianten op de twee woorden.¹² Op deze manier kon het bronmateriaal beperkt blijven maar desondanks toch een representatief beeld geven van de beeldvorming rondom jezuïeten binnen het politieke debat.

Eerst zal er echter een hoofdstuk worden gewijd aan een inleiding van de jezuïtische orde in de praktijk en het anti-jezuïtisme binnen Europa. Hierin komt een korte geschiedenis aan bod en worden de belangrijkste mythes rondom jezuïeten behandeld. Daarnaast komt in dit hoofdstuk de jezuïtische mythe in de negentiende eeuw aan bod en wordt er geanalyseerd welke functies de mythe diende in Duitsland en Frankrijk. Dit zal aan de hand van secundaire literatuur een helder beeld geven hoe en vooral waarom anti-jezuïtische beeldvorming eeuwenlang in ontwikkeling was binnen Europa. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat veel van deze literatuur katholiek van aard is en de jezuïeten hier de klassieke rol van slachtoffer vervullen. In de analyse zal de beeldvorming rondom jezuïeten echter kritisch worden bekeken en het onderscheid worden gemaakt tussen feiten en fictie.

Hierna zal een hoofdstuk volgen wat de periode van 1840 tot en met 1850 op politiek gebied in Nederland zal behandelen. Een periode waarin er definitief een einde kwam aan forse inmenging van de vorst in binnenlandse politiek. Ook was dit het decennia waarin de liberalen opkwamen en er uiteindelijk een sterk liberale grondwetswijziging kwam. Deze liberalisering betekende ook een grotere vrijheid voor katholieken wat uiteindelijk tot frictie leidde.

In hoofdstuk drie staan de jaren rondom de Aprilbeweging centraal. Een deel van de bevolking zag de protestantse identiteit in gevaar. Dit kwam vooral door het feit dat katholieken zich meer profileerden en dit door protestantse Nederlanders werd geweten aan

¹² Denk herbij aan: jesuitisch, jesuitisme, jezuïtische, jesuitische.

een te grote jezuïtische invloed binnen de Katholieke Kerk. Het gevolg was dat de verhouding tussen protestanten en katholieken op scherp stond en uiteindelijk tot opstand leidde.

De jaren 1860 staan vervolgens in het teken van de strijd tussen liberalen, antirevolutionairen en katholieken. De gematigde conservatieven waren definitief van het veld verdwenen en de overige groepen werden radicaler in hun overtuigingen. De strijd rond verkiezingen werd feller en het zwart maken van de andere partij werd niet geschuwd.

Hoofdstuk vijf behandelt de jaren 1870 waarin onder invloed van buitenlandse gebeurtenissen de spanningen opnieuw hoog oplopen. De eenwording van Italië kon worden gezien als een overwinning van het liberalisme. Daarnaast was in Duitsland de Kulturkampf aan de gang waarbij katholieken en liberalen rechtstreeks tegenover elkaar stonden. In Nederland zorgde dit voor een sterkere organisatie bij katholieken. Als gevolg ontstond een hernieuwde actuele discussie rondom de politieke plaats van katholieken en over vermeende jezuïtische invloed.

In het laatste hoofdstuk zullen vervolgens de jaren 1880 en 1890 worden besproken. Antirevolutionairen en katholieken kwamen in deze tijd tot politieke samenwerking. De driehoeksstrijd tussen katholieken, liberalen en antirevolutionairen veranderde in een politieke competitie tussen confessioneel en liberaal Nederland.

1: De jezuitische mythe in Europa

De jezuietenorde

Om de geschiedenis van de jezuieten te beschrijven moeten er worden begonnen bij de geboorte van de Spanjaard Ignatius van Loyola in 1491. Hij vocht aan Spaanse zijde in de slag om Pamplona toen hij werd geraakt door een kanonskogel waardoor zijn benen ernstig werden verwond. Tijdens zijn herstelproces werd Loyola onder invloed van christelijke literatuur uiterst religieus. Na zijn herstel was hij definitief overtuigd van zijn Christelijke missie en ondernam hij in vrijwillige armoede een pelgrimstocht. Tijdens deze reis werkte Loyola aan geschriften met de titel *Geestelijke oefeningen*. Hierin beschreef hij hoe een mens verschillende delen van zijn geest kon scheiden maar waarbij Jezus Christus altijd centraal stond. De *Geestelijke oefeningen* werd later een belangrijk werk bij de jezuitische religieuze beleving. In 1528 strandde hij in Parijs waar hij studeerde en bedelde om in zijn levensonderhoud te kunnen voorzien.¹³ Zes jaar later legde Loyola met een groep vrienden een gelofte van armoede af en noemden zij zichzelf de orde der jezuieten. De nieuwe orde wilde het katholicisme een nieuwe opleving geven in een tijd waarin de reformatie hoogtij vierde. Nog eens zes jaar later werd in Rome de orde officieel erkend door Paulus III. Een nieuwe religieuze orde was geboren die zichzelf tot taak had gesteld om de katholieke traditie van bedelordes voort te zetten.

Al bij de oprichting waren de reacties van de inwoners van Rome niet unaniem positief. Een geheel nieuwe orde gaf reden tot wantrouw en er doken geruchten op dat de orde enkel in het leven was geroepen om de reformatie tegen te gaan. Desondanks groeide de orde

¹³ Jonathan Wright, *De jezuieten*. Vertaald door Ton Heuvelmans (Amsterdam 2004) 26.

explosief en waren al snel in alle Europese landen jezuïeten aanwezig. Hierbij speelde mee dat de jezuïeten een lekenorde waren waardoor nieuwe leden geen kerkelijke achtergrond hoefden te hebben. Het doel van de orde was volgens de jezuïeten zelf, spirituele vernieuwing, het zuiveren van de ziel, corrigeren van dogmatische onkunde en het uitbannen van zonde en bijgeloof.¹⁴ Al snel waren de jezuïeten echter ook sterk actief in het tegengaan van het protestantisme en werd de orde een van de aanvoerders van de contrareformatie. De orde leidde priesters op die gespecialiseerd waren in het tegengaan van de ideeën van de reformatie. Deze priesters werden vaak binnen jezuïetenmissies uitgezonden naar landen als Engeland, Frankrijk en het Heilige Roomse Rijk om zielen terug te winnen van het lutheranisme en calvinisme. Jesuïeten deden dit vaak in felle bewoordingen en de orde schrok er niet voor terug om protestanten te beledigen.¹⁵

De constituties van de orde gaven de leden een grote mate van keuze binnen het missiewerk. Het werkterrein werd niet a priori beperkt waardoor de orde zich sterk onderscheidde van andere bedelorden.¹⁶ Deze vrije werkwijze kwam de orde goed van pas om naast religieuze zaken ook op het gebied van onderwijs en politiek het protestantisme tegen te gaan. Criticasters van de orde werden wantrouwend over deze houding en schilderden de jezuïeten af als Spaanse vreemdelingen die zelf op de macht uit waren. Ondanks of misschien wel dankzij het grote succes van de orde zwol de kritiek op de orde aan. De orde paste niet in het beeld wat men had van de andere bedelordes. Omdat de jezuïeten op allerlei verschillende vlakken invloed uitoefende was het uiteindelijke doel van de orde voor velen in nevelen gehuld. Burgers wisten niet meer of ze de jezuïeten nog wel als een strikt geestelijke orde moesten zien of meer als een wereldlijke politieke orde. Daarnaast hadden de jezuïeten een grote invloed op het onderwijs. Jesuïeten stichtten tal van jezuïetenscholen en werden de belangrijkste vorm van officieel erkend katholiek onderwijs. Hierdoor ontstond er echter ook de vrees dat de jezuïeten hun verdachte leer aan kinderen probeerden op te dringen.¹⁷ Gepaard met de fanatieke en belerende houding van de jezuïeten zorgde dit er voor dat de jezuïeten de steun verloren van verschillende vorsten. Uiteindelijk resulteerde dit in een opheffing van de orde in 1773 door paus Clemens XIV.

Veertig jaar later werd de Orde in 1814 door Pius VII weer hersteld. Ondanks dat de orde sterk was gereduceerd namen de jezuïeten hun oude werkzaamheden weer op. De

¹⁴ Wright, *De jezuïeten*, 32.

¹⁵ Ibidem, 38-40.

¹⁶ Jan Bots, 'Geschiedenis van de jezuïeten 1540-1965' in: Marc Lindeijer (red.), *De weg van de pelgrim. Jesuïeten en hun spiritualiteit* (Kampen 2006) 34-51, aldaar 43.

¹⁷ Wright, *De jezuïeten*, 45-47.

invloed die de orde in het verleden had was echter verdwenen. Hoewel de orde zich fel inzette voor de paus bleef de orde in de negentiende eeuw relatief onbelangrijk.

Jezuïeten in Nederland

Op 15 augustus 1556 verleende Filips II de jezuïeten wettelijke erkenning om zich te vestigen binnen de Nederlanden. Hoewel er plannen waren om meerdere jezuïetencolleges te stichten werd dit in de beginperiode alleen in Maastricht gerealiseerd.¹⁸ Tijdens de begintijd van de Republiek hadden de jezuïeten het niet makkelijk. Ondanks dat het aantal jezuïeten groter was dan alle leden van de andere ordes bij elkaar kon de orde geen vaste invloed laten gelden in Holland. Het katholieke geloof mocht niet openlijk beleden worden en jezuïeten waren daarom dikwijls het slachtoffer van politieke vervolging. Ondanks deze vervolging werden er naast het college in Maastricht wel zogenaamde staties gevestigd. Hier nam vaak een enkele jezuïet het op zich om de sacramenten toe te dienen en informatie te verstrekken over het katholieke geloof. Dit kwam er vooral op neer dat de jezuïeten een alternatief vormden voor de dorpskerk. In 1685 werd met het aantal van tachtig het hoogste aantal staties in Nederland bereikt. De invloed van de orde bleef echter beperkt en moest zich zien te verdedigen tegen het Nederlandse calvinisme. Uiteindelijk werden de jezuïeten in 1708 verbannen uit Holland. Tussen 1720 en 1730 volgden ook de andere provincies hierin het voorbeeld van Holland. Hoewel er verschillende staties bleven bestaan werd de invloed van de jezuïeten in Nederland nihil. Wanneer de jezuïtische orde in 1814 opnieuw werd gesanctioneerd bleken drie staties in Nijmegen, Culemborg en Amsterdam behouden te zijn gebleven.¹⁹

Na 1814 werd de ‘Hollandse jezuïetenmissie’ nieuw leven ingeblazen. Oude staties werden weer in gebruik genomen en er was zelfs sprake van de oprichting van nieuwe staties. Het viel echter niet mee voor de orde om zich opnieuw te vestigen in Nederland. Gemeentes weigerden vaak mee te werken en de orde kreeg veel tegenstand te verduren vanuit Protestantse hoek. Zo bleef ondanks uitbouw in het zuiden en een college in Katwijk de invloed van jezuïeten gedurende de negentiende eeuw beperkt.²⁰

Mythevorming rondom jezuïeten

¹⁸ Paul Begheyn, ‘Geschiedenis van de jezuïeten in Nederland 1540-1814’ in: Marc Lindeijer (red.), *De weg van de pelgrim. Jezuïeten en hun spiritualiteit* (Kampen 2006) 61-75, aldaar 63.

¹⁹ Begheyn, ‘Geschiedenis van de jezuïeten in Nederland’ 74-75.

²⁰ Marc Lindeijer, ‘Geschiedenis van de jezuïeten in Nederland 1814-1965 en daarna’ in Marc Lindeijer (red.), *De weg van de pelgrim. Jezuïeten en hun spiritualiteit* (Kampen 2006) 76-99, aldaar 76-85.

Zoals geconstateerd kwam het anti-jezuïtisme van de negentiende eeuw niet uit de lucht vallen. Vanaf de oprichting van de orde in de zestiende eeuw ontstonden er al negatieve beelden rondom jezuïeten. Overal in Europa (en soms ook daarbuiten) konden Jezuïeten rekenen op een negatieve beeldvorming. Deze vooroordelen waren zo omvangrijk en internationaal gedeeld dat er omtrent de jezuïeten volgens historicus Peter Burke een zogenaamde zwarte legende is ontstaan.²¹ Deze term wordt vooral verbonden aan de vermeende wandaden van Spanje in de zestiende en zeventiende eeuw. Inwoners van Spanje werden als bloeddorstig en intolerant gezien naar aanleiding van een agressief buitenlands beleid en de instelling van de inquisitie. De zwarte legende is echter ook goed toe te passen op de mythevorming rond de jezuïtische orde. Dit komt mede doordat de orde vaak werd geassocieerd met Spanje. Daarnaast waren de Jezuïeten net als Spanje het slachtoffer van een negatieve publiciteitscampagne.²² In de vroegmoderne tijd werd dit anti-jezuïtisme vooral gedragen door protestanten en rivaliserende geestelijke ordes. In de negentiende eeuw namen in belangrijke Europese landen als Frankrijk en Duitsland liberalen en nationalistische deze rol over.

Een belangrijke vorm van kritiek die de orde te verduren kreeg in de 19^e eeuw lag op het gebied van de moraal van de jezuïtische orde. Zo werd door vooral de rijkere progressieve burger de jezuïtische moraal als te strikt en reactionair gezien. Gepaard met de grote wereldlijke inmenging van de orde werd dit door progressieve burgers als hinderlijk ondervonden. Zo bestond er onder andere in Venetië de mening dat de Jezuïeten een te strenge moraal hadden en dit niet paste in een stad met een groot carnaval en een opkomende culturele traditie van opera.²³ In Duitsland bestond een vergelijkbare kritiek op de reactionaire moraal van de jezuïtische orde. Jezuïeten werden gezien als een sterk reactionaire beweging die vooruitgang in de weg stond.²⁴ Het is dan ook geen verrassing dat jezuïeten in Duitse gebieden als vijanden van de Verlichting werden gezien.²⁵ Hiernaast bestond er de gedachte dat de jezuïtische orde een zeer corrupte moraal had waardoor jezuïeten als bijzonder staatsgevaarlijk werden gezien.²⁶ Hiernaast bestond het gerucht dat jezuïeten ook op seksueel

²¹ Peter Burke 'The black legend of the jesuits: An essay in the history of social stereotypes' in: Simon Ditchfield (red.), *Christianity and community in the west. Essays for John Bossy* (Aldershot 2001) 165-183, aldaar 166.

²² Burke, 'The black legend of the jesuits' 167.

²³ Paul Murphy, 'Jesuit Rome and Italy' in: Thomas Worcester (red.), *The Cambridge companion to the jesuits* (Cambridge 2008) 71-88, aldaar 82- 83.

²⁴ Roísín Healy, *The jesuit specter in imperial Germany* (Boston 2003) 21-30.

²⁵ Healy, *The jesuit specter*, 30-31.

²⁶ Thomas Worcester, 'Jesuit dependence on the French monarchy' in: Thomas Worcester (red.), *The Cambridge companion to the Jesuits* (Cambridge 2008) 104-119, aldaar 108.

gebied verdorven waren. Beschuldigingen van sodomie en pedofilie kwamen regelmatig voor. Typische eigenschappen voor deze corrupte moraal waren hypocrisie, dubbelzinnigheid en blinde gehoorzaamheid aan de leider. Jezuïeten werden dan ook regelmatig vergeleken met dieren die een slechte reputatie genoten. Zwijnen, vossen, honden, wolven, spinnen en sprinkhanen werden allemaal regelmatig vergeleken met de orde.²⁷ De vrees bestond dat de orde met deze moraal de jeugd zou corrumperen. Door het omvangrijke onderwijssysteem van de jezuiten zou de orde een steeds groter netwerk van volgelingen kunnen creëren.²⁸ In de Zuidelijke Nederlanden ging het zelfs zo ver dat toen de paus in 1773 de jezuitenorde ophief er een officieel comité tot stand kwam wat de ‘jezuitenorde’ moest onderzoeken.²⁹

Een ander punt van kritiek op de jezuiten was de vermeende manipulatie van machthebbers. Geregeld hadden jezuiten een sterke positie aan het hof. Dit was deels een reactie op het anti-jezuitische sentiment wat onder de burgerij heerste. Aan het hof vonden jezuiten bescherming en konden ze vaak als raadgever invloed uitoefenen. Omdat jezuiten zo afhankelijk waren van de adel was de orde vaak zeer positief over deze groep.³⁰ Machtige beschermheren als pausen en kardinalen zorgden ervoor dat jezuiten niet het middelpunt werden van conflicten.³¹ Op deze manier zorgde de jezuitische orde dat ze ondanks het anti-jezuitisme onder de burgerij een beschermd positie genoten. Deze banden met de adel zorgden echter ook voor geruchten van manipulatie. Jezuiten zouden de fluisterende raadgevers achter de troon zijn en op deze manier de adel op het slechte pad brengen.³² Zo zouden jezuiten geheime banden met Spanje hebben. Menige wreedheden van de orde zouden in opdracht van de koning van Spanje zijn uitgevoerd.³³ Het beeld bestond dat jezuiten in opvolgingskwesies Spaanse vorsten ondersteunden en was het starten van rebellie (door jezuiten) ten gunste van Spanje niet ongebruikelijk.³⁴ Rond het midden van de achttiende eeuw verdween echter de steun van de adel. Machtshebbers kregen meer de drang om hun staat te centraliseren en begonnen de jezuiten als een hinderlijke invloed te zien.

²⁷ Burke, ‘the black legend of the jesuits’, 167-168.

²⁸ Aldo. D. Scaglione, *The liberal arts and the jesuit college system* (Philadelphia 1986).

²⁹ Hendrik Callewier ‘Anti-jezuitisme in de Zuidelijke Nederlanden (1542-1773)’ *Trajecta. Religie, cultuur en samenleving in de Nederlanden* 16 (2007) 31-50, aldaar 44.

³⁰ Worcester, ‘Jesuit dependence’, 110.

³¹ Murphy, ‘Jesuit Rome and Italy’, 71.

³² Stanislaw Obirek ‘Jesuits in Poland and eastern Europe’ in: Thomas Worcester (red.), *The Cambridge companion to the Jesuits* (Cambridge 2008) 136-150, aldaar 138.

³³ Burke, ‘The black legend of the jesuits’, 169.

³⁴ *Ibidem.* 175-177.

Een hardnekkig gerucht was dat jezuiten fabelachtig rijk waren en dit zeer grondig probeerden te verbergen. Deze geruchten werden veelal opgestookt door de seculiere clerus en rivaliserende ordes zoals de jansenisten. Opnieuw hielp het bij de ontkenning van deze geruchten niet dat de jezuiten vaak dicht bij de adel stonden. Dit zorgde er eerder voor dat beschuldigingen over vermeende rijkdom en hebzucht intensiever werden. Een protestantse criticus Christopher Bashaw verwoordde deze rijkdom en binding met de adel op de volgende manier; ‘No Jesuit goeth but to visit anyone, or travelleth from one place to another, but he is richly appareled, he is attended on with a great train of servants, as if he were a Baron, or an Earl; which is not necessary, but plainly ridiculous and absurd (..) The expenses of one Jesuit were able to maintain twenty Priests plentifully, and richly’³⁵ Hoewel onderdak bij de adel dus in enige mate bescherming bood was het aan de andere kant een flinke stimulatie voor het gerucht van de vermeende rijkdom van jezuiten. In verband hiermee staat de extravagante kledingstijl van sommige jezuiten die op deze manier een ingang probeerden te vinden bij de lokale adel. Ook dit droeg bij aan de geruchten over rijkdom en gretigheid van de orde.³⁶

Als het bij deze geruchten om wandaden van individuele jezuiten ging was het probleem relatief klein te noemen. Een van de hardnekkigste geruchten was echter dat alle jezuiten met elkaar in verband stonden middels een ondergronds netwerk. Alle jezuiten zouden hetzelfde doel hebben (veelal de vernietiging van het protestantisme en algehele macht van de jezuiten) en deden er alles aan om dit doel na te streven. Jezuiten werden dan ook regelmatig vergeleken met Machiavelli, één van de grootste boegbeelden van deze filosofie.³⁷ Om dit vermeende doel op de best mogelijke manier na te streven bestond er het beeld dat de jezuiten behoefte hadden aan een absoluut leiderschap. Deze leider noemde zichzelf de generaal van de jezuiten en eiste absolute gehoorzaamheid. De identiteit van deze generaal stond niet vast. Door de tijd heen werden onder andere de paus en de koning van Spanje verbonden met deze positie.³⁸

We hebben gezien dat de jezuitische orde zich bij zijn geestelijke missie niet beperkte tot één taak (bijvoorbeeld het prediken) maar op vele terreinen zichtbaar was. Dit zorgde ervoor dat jezuiten als dubbelzinnig en ambigue werden gezien. Zo ontstond het gerucht dat jezuiten zich zonder morele bezwaren voor elke zaak konden inzetten zolang het uiteindelijk maar het geheime en verderfelijke doel zou dienen. Het is dan ook niet verrassend dat

³⁵ Robert Scully, ‘Trickle down spirituality? Dilemmas of the Elizabethan jesuit mission’ *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 85 (2005) 285-299, aldaar 288.

³⁶ Stefania Tutino, ‘Between nicodemism and ‘honest’ dissimulation: The society of Jesus in England’ *Historical Research* 79 (2006) 534-553, aldaar 538.

³⁷ Burke, ‘The black legend of the jesuits’, 169.

³⁸ *Ibidem*.

jezuïeten regelmatig met de kameleon werden vergeleken vanwege de veronderstelde dubbelzinnigheid van de orde.³⁹ Deze dubbelzinnigheid van jezuïeten toonde zich ook in het feit dat leden van de orde als androgyn werden gezien. Jezuïeten zouden zowel mannelijke als vrouwelijke eigenschappen hebben waardoor ze niet als volwaardige mannen werden gezien. Jezuïeten waren aan de ene kant sterk autoritair tegenover anderen, wat als een typisch mannelijke eigenschap werd gezien. Tegelijkertijd werd er echter gedacht dat jezuïeten strikt onderdanig waren aan hun generaal. Dit duidde in de vroegmoderne tijd op een vrouwelijke identiteit. Deze benadrukking van de dubbelzinnigheid van jezuïeten maakte de bevolking alleen maar meer wantrouwend tegenover de orde.⁴⁰

De functies van het anti-jezuïtisme in de negentiende eeuw.

De anti-jezuïtische mythes werden zo goed als allemaal overgenomen in de negentiende eeuw. Er was echter één onderdeel van de jezuïetenmythe waar de invloed sterk van daalde. Dit was de link met Spanje die in de negentiende eeuw een stuk minder belangrijk werd. De vrees voor een grote machtspositie van Spanje was voorbij wat tot gevolg had dat jezuïeten minder werden verdacht van geheime banden met dit land.⁴¹

Hoewel de mythes rondom jezuïeten verder niet radicaal wijzigden traden er wel twee andere belangrijke elementen op. Ten eerste veranderde de groep die anti-jezuïtische vooroordelen propageerde. Daarnaast trad er ook een verandering op in de functie van het anti-jezuïtisme. In de vroegmoderne tijd was de voornaamste functie van het anti-jezuïtisme oprechte angst voor de orde. Men wist weinig over de jezuïeten en zag de orde zich profileren in de kring van machtshebbers. De extreme overtuigingsdrang van de orde versterkte het beeld dat de jezuïeten fanatici waren met een geheim doel voor ogen. Hierdoor kwam de geruchtenmolen steeds meer op gang en zagen burgers in alle daden van de jezuïeten wel een bevestiging van de mythes die waren ontstaan. Daarnaast vervulden de jezuïeten ook de klassieke functie van zondebok die in elk tijdspanne bestond. Jezuïeten werden de schuld gegeven van vele misstanden in de samenleving en dienden zo als verklaring voor verschillende problemen. Een voorbeeld hiervan was dat jezuïeten vaak als de slechte raadgevers werden gezien wanneer een vorst een impopulair beleid uitoefende.

In de negentiende eeuw transformeerden deze functies van het anti-jezuïtisme. Dit kan het beste worden gedemonstreerd aan de hand van de twee landen waar het jezuïtisme nog

³⁹ Healy, *The jesuit specter*, 21-22.

⁴⁰ *Ibidem*, 27.

⁴¹ Burke, 'The black legend of the jesuits', 180.

sterk speelde; Duitsland en Frankrijk.⁴² Tussen deze twee landen ontstonden opmerkelijke verschillen in de ontwikkeling van de jezuïtische mythe.

De Duitse gebieden

Na het herstel van de orde in 1814 steeg de omvang van jezuïtische orde gestaag in de Duitse contreien. In 1848 was het aantal jezuïeten gegroeid van 10 naar 264.⁴³ Ondanks deze stijging waren er echter nog geen jezuïeten aanwezig in de belangrijkste Duitse staat Pruisen. Er bestaat discussie over hoeveel jezuïeten er uiteindelijk aanwezig waren bij aanvang van het Duitse keizerrijk, schattingen lopen van 200 tot 600 leden.⁴⁴ Bij het herstel van de orde waren de bestaande vooroordelen nog sterk aanwezig en dit zorgde ervoor dat jezuïtische activiteiten regelmatig onderdrukt werden.⁴⁵ Ofschoon er op het gebied van anti-jezuïtische mythes weinig verandering optrad was dit wel het geval voor de groep die ze uitte. In Duitsland waren het nu vooral liberale en nationalistische bewegingen in plaats van de orthodox-protestantse stroming die de grootste kritiek uitoefenden op de orde. Hoewel liberalen en nationalisten beide gebruik maakten van hetzelfde anti-jezuïtische jargon hadden ze hier deels verschillende doeleinden voor.

Duitse liberalen profileerden zich in Duitsland sterk tegenover de moraliteit van de jezuïtische orde. Indirect probeerden liberalen hiermee hun eigen moraliteit te karakteriseren. Zo benadrukten de liberalen in grote mate de slaafsheid die jezuïeten hadden tegenover hun leider. Indirect onderstreepten liberalen hiermee hun eigen identiteit waarbij persoonlijke vrijheden hoog in het vaandel stonden.⁴⁶ Liberalen benadrukten hierbij bijvoorbeeld de geestelijke vrijheid van Luther tegenover de blinde gehoorzaamheid die Loyola predikte.⁴⁷ Daarnaast hunkerden de jezuïeten niet naar wetenschappelijke waarheid maar alleen maar naar macht. Dit was voor liberalen dan ook een overduidelijke reden dat ze niet thuishoorden in een intellectueel klimaat als het Duitse rijk.⁴⁸ Het ergste hierbij was dat volgens de liberalen de jezuïtische orde op school en thuis de Duitse jeugd probeerden te indoctrineren met hun verwerpelijke ideologie.⁴⁹ Op al deze vlakken stelden de liberalen zich voor als de

⁴² In Engeland hadden de jezuïeten na de verbannen geen sterke basis meer gekregen en verminderde het belang van de anti-jezuïtische mythe sterk.

⁴³ Healy, *The jesuit specter*, 36.

⁴⁴ Healy constateert een aantal van 634 leden: Roísín Healy, *The jesuit specter in imperial Germany* (Boston 2003) 1. Gross spreekt over 200 leden: Michael B. Gross 'Kulturkampf and unification: German liberalism and the war against the jesuits' in *Central European History* 30 (2001) 545-566, aldaar 548.

⁴⁵ Healy, *The jesuit specter*, 35-36.

⁴⁶ *Ibidem*, 144.

⁴⁷ *Ibidem*, 148.

⁴⁸ *Ibidem*, 175-193.

⁴⁹ *Ibidem*, 144-172.

tegenpool van de jezuiten. Door te stellen dat jezuiten de private sfeer niet erkenden insinueerden liberalen dat zij dit nadrukkelijk wel deden. Jezuiten waren machtswellustige traditionalisten tegenover de kenniszoekende en hervormende liberalen. Op deze manier construeerden de liberalen een eigen zelfbeeld door de jezuiten als antibeeld neer te zetten.⁵⁰

Nationalisten maakten gebruik van eenzelfde methode maar benadrukten vooral dat de jezuiten vreemdelingen waren binnen de grenzen. Net als in oost Europa was een groot deel van de Duitse jezuiten uit Italië of Spanje afkomstig. Anti-jezuïtisme werd hierdoor tegelijk een strijd tegen het internationalisme.⁵¹ Door de jezuiten zo veel mogelijk weg te zetten als ‘on-Duits’ creëerden Duitse nationalisten hiermee een nationale identiteit voor zichzelf.

Vanaf de jaren 1850 werd een andere functie van het anti-jezuïtisme steeds belangrijker. Onder het leiderschap van Otto von Bismarck vond de eenwording van Duitsland plaats wat zijn uiting kreeg in het Duitse keizerrijk na de overwinning op het katholieke Frankrijk in 1871. Duitsland kreeg een sterk antikatholieke inslag waarbij de jezuïtische mythe handig van pas kwam. Typische jezuïtische mythes werden indirect toegepast op de katholieke bevolking van Duitsland.⁵² Op deze manier ontstond er een situatie waarbij beide ‘feindbilder’ elkaar versterkten. Antikatholiek sentiment versterkte de mythes rondom jezuiten welke vervolgens weer op het katholicisme werden geprojecteerd. Dit antikatholieke beeld vond zijn culminatie in de Kulturkampf van 1872. Deze periode gaf ingang voor een derde functie van anti-jezuïtisme: als een bindmiddel voor de samenleving. Rijkskanselier Otto van Bismarck maakte hier slim gebruik van. Bismarck stelde dat jezuiten (en katholieken) niet trouw waren aan het nieuwe keizerrijk maar aan de paus. Het zou hierom alleen maar een kwestie van tijd zijn voordat de jezuiten het Duitse rijk zouden overnemen.⁵³ Op deze manier zorgde Bismarck ervoor dat anti-jezuïtische gevoelens het Duitse volk verenigden en het nieuwe keizerrijk een vaste basis gaf. De strijd tegenover de jezuiten werd hierom voorgesteld als een soort verlengde van de strijd met de Fransen. Duitsland was nog steeds in oorlog maar nu was de vijand het katholicisme geworden, met de jezuiten voorgesteld als het Vaticaanse leger.⁵⁴ Zo ontstond er een nationaal vijandbeeld wat als afleiding zorgde voor eventuele binnenlandse spanningen.⁵⁵ Duitse burgers voelden het als hun plicht om anti-jezuïtisch te zijn en zo de strijd voor het nieuwe keizerrijk voort te zetten.

⁵⁰ Ibidem, 144-155.

⁵¹ Ibidem, 21-30.

⁵² Ibidem, 56-57.

⁵³ Ibidem, 117-144.

⁵⁴ Gross, ‘Kulturkampf and unification’, 561-562.

⁵⁵ Ibidem, 545.

Jezuïeten werden voorgesteld als alles wat een Duitser niet hoorde te zijn: onliberaal, onprotestants en vooral onvaderlandslievend.⁵⁶ Deze eigenschappen werden vervolgens overgezet naar alle katholieken wat zorgde voor een hetze tegenover alles wat katholiek was. Bismarck wist hier handig gebruik van te maken door met behulp van dit sentiment de Duitsers te kunnen verenigen. Het kon niet anders dan dat dit beleid uiteindelijk uitmondde in een gehele verbanning van jezuïeten. 1872 was het jaar van de zogenaamde Jezuïetenwet die verordende dat alle jezuïeten het land moesten worden uitgezet. Na de wet van 1872 begon er een ware heksenjacht op de jezuïeten.

Kritiek vanuit een strikt religieus standpunt daalde in Duitsland. Hoewel een groot deel van de anti-jezuïeten protestants was werd het liberale en nationalistische aspect steeds belangrijker. Dit was mede te danken aan het toenemende antiklerikalisme wat ook de orthodoxe protestanten raakte.⁵⁷ Het anti-jezuïtisme was in Duitsland als het ware gekaapt door de nieuwe stromingen met als doel een gezamenlijke identiteit te creëren en de mythe toe te passen op groepen die niet pasten in het nieuwe Duitse karakter.

Frankrijk

In Frankrijk hadden de jezuïeten het tijdens de Franse revolutie relatief gezien niet zwaar. De sansculottes hadden vooral hun pijlen gericht op de adel en de koning waardoor de orde (die officieel opgeheven was) buiten schot bleef.⁵⁸ In de negentiende eeuw maakte het anti-jezuïtisme echter weer een opleving, vooral na het herstel van de orde in 1814. In de eerste jaren van de restauratie waren er nog weinig jezuïeten aanwezig in Frankrijk. Vanaf het derde decennia van de negentiende eeuw wist de orde echter fors te groeien tot 3000 leden in 1880. Hiernaast was de aanwezigheid van jezuïtische invloed tot 1850 desondanks moeilijk aan te wijzen. Jezuïeten verhulden hun ware identiteit en jezuïtische scholen werden buurtscholen genoemd. Vanaf de tweede helft van de eeuw traden de jezuïeten meer naar buiten en lieten ze op vlakken als onderwijs en religie hun invloed blijken.⁵⁹

De vooroordelen waarmee jezuïeten te maken hadden kwamen net als in Duitsland voort uit de gevestigde mythe van de vroegmoderne tijd jezuïeten werden gezien als traditioneel, en speciaal voor Frankrijk, contrarevolutionair.⁶⁰

⁵⁶ Ibidem, 550.

⁵⁷ Healy, *The jesuit specter*, 35-36.

⁵⁸ Lacouture, *The Jesuits*, 367.

⁵⁹ Geoffrey Cubitt, *The jesuit myth. Conspiracy theory and politics in nineteenth-century France* (Oxford 1993) 20-21.

⁶⁰ Cubitt, *The jesuit myth*, 24-26.

Toch waren er ook belangrijke verschillen aan te wijzen in vergelijking met Duitsland. Zo verschilden de functies die het anti-jezuïtisme in Frankrijk vervulde ten opzichte van Duitsland. Daarnaast was ook het publiek wat anti-jezuïtische mythes verspreidde niet op een lijn te stellen met Duitsland. Frankrijk was in tegenstelling tot Duitsland nog steeds voor een overgroot deel katholiek. Er heerste in Frankrijk echter wel een sterk Gallicaanse identiteit.⁶¹ Dit betekende ten eerste dat Franse bisschoppen een grote onafhankelijkheid van de paus hoorden te genieten. Daarnaast moesten in kwesties van kerkelijke doctrine de beslissing van kerkelijke vergaderingen zwaarder wegen dan de mening van de paus. Kort gezegd wilde de Gallicaanse stroming minder invloed vanuit Italië en meer invloed voor de katholieke kerk als geheel in Frankrijk.⁶² Vanzelfsprekend werden jezuïeten door deze stroming gezien als handlangers van de paus en daarom als tegenstanders van het Gallicanisme. Jezuiten waren in het katholieke Frankrijk echter moeilijk aan te wijzen. Ook na 1850 bleef het idee bestaan bij veel mensen dat een groot deel van de jezuïeten zich vermomden en in het geheim optraden.⁶³ In Frankrijk heerste dan ook het idee dat jezuïeten zich overal binnen de Franse maatschappij konden verbergen. De vrees van liberalen had een sterke focus op jezuïtische complotvorming die zelfs tot binnen de paleismuren reikte.⁶⁴ Op deze manier bestond er in Frankrijk een oprechte angst voor het jezuïtisme als een ondergrondse orde die rechtstreeks onder bevel stond van de paus. Hier uit vloeide de gedachte dat de Jezuïtische orde het Gallicanisme als vijand zag en er alles aan zou doen om deze ideologie uit te roeien.

Daarnaast had Frankrijk een sterke geestelijkheid die de jezuïeten als concurrentie zag. De jezuïeten vonden hier vooral grote vijanden in de orde van de Jansenisten.⁶⁵ De Jansenisten hadden felle kritiek op de religieus veel te 'softe' jezuïeten en waren zeer kritisch over de ideeën van de jezuïeten dat goede werken de weg naar vergeving waren.⁶⁶

Hoewel de invloed van de Jansenisten in de negentiende eeuw verminderde bleef de Gallicaanse traditie belangrijk. Negentiende-eeuwse liberalen en nationalistten steunden nog sterk op deze traditie en dit was een grote inspiratiebron voor het anti-jezuïtisme. In Frankrijk was de feitelijke aanwezigheid van jezuïeten echter van minder belang dan in Duitsland. De jezuïetenorde werd vaak als oorzaak aangewezen om een verklaring te geven voor de

⁶¹ Ibidem, 9.

⁶² Ibidem, 29-30.

⁶³ Ibidem, 20-21.

⁶⁴ Geoffrey Cubitt, 'Conspiracy and security in restoration France, 1815-1830' lezing bij Universiteit Leiden op 31 mei 2012.

⁶⁵ Cubitt, *The Jesuit myth*, 33-34.

⁶⁶ Worcester, 'Jesuit dependance', 112.

bestaande misstanden van die tijd.⁶⁷ Ondanks dat niets er op wees dat jezuïeten daadwerkelijk schuldig waren aan een incident werd de schuld toch vaak op de orde afgeschoven. De jezuïetenmythe had op deze manier als functie om een zondebok aan te wijzen (de jezuïeten) en tegelijk als verklaring te dienen voor problemen die speelden in Frankrijk. De mysterieusheid die om de orde hing bevorderde dit beeld en werd daarom ook versterkt in anti-jezuïtische mythes. Op deze manier ontstond net als in Duitsland het beeld dat jezuïeten konden worden gezien als androgyne personen. Jezuïeten waren volgens de geruchten fanatiek ondergeschikt aan hun generaal en de paus. Er werd gedacht dat ze alleen maar konden gehoorzamen en niet in staat waren zelf na te denken. Dit gebrek aan een vrije wil duidde er voor veel Fransen op dat de jezuïeten een vrouwelijke identiteit bezaten.⁶⁸ Daarnaast bestond ook in Frankrijk het beeld dat jezuïeten sterk autoritair waren. De jezuïeten zouden een groot gezag over de kerk hebben en veel Fransen meenden dat de orde leken kon controleren via het onderwijs. Dit duidde juist weer op een sterke mannelijkheid van de jezuïet.⁶⁹

Naast deze oprechte angst voor (maar tegelijkertijd behoefte aan) een jezuïtisch complot werd het anti-jezuïtisme net als in Duitsland ook gebruikt om te dienen als hulpmiddel bij het creëren van de identiteit. Dit zien we vooral terug in anti-jezuïtische literatuur waarvan het boegbeeld de schrijver Jules Michelet was. Michelet bracht in 1843 een bundel artikelen uit met de titel *Les Jésuites*. De bundel werd immens populair en in vele talen vertaald. Hierin werden opnieuw alle vooroordelen over de jezuïeten naar voren gebracht. Jezuïeten leefden in het geheim om uiteindelijk complete heerschappij te verkrijgen. Ze zouden volledig contrarevolutionair zijn en de dood van de vrijheid wensen. De orde corrumpeerde de gedachtes van het volk en probeerde op slinkse manieren aanhangers voor hun zaak te vinden. Jezuïeten waren vreemdelingen in Frankrijk die heimelijk de macht van andere naties nastreefden. Het stond voor Michelet dan ook vast dat ze een vijfde colonne binnen Frankrijk vormden en moesten worden uitgeroeid.⁷⁰

De anti-jezuïtische literatuur van Michelet vormde op deze manier vaak een antibeeld voor de samenleving. Wanneer er werd geschreven dat een jezuïet contrarevolutionair was betekende dit automatisch dat een goede Franse burger in hart en nieren wel revolutionair was.

⁶⁷ Cubitt, *The jesuit myth*, 297-300.

⁶⁸ Timothy Verhoeven, 'Neither male nor female: The jesuit as androgyne 1843-1870' *Modern & Contemporary France* 16 (2008) 37-49, aldaar 38-42.

⁶⁹ Verhoeven, 'Neither male nor female', 44-46.

⁷⁰ Lacouture, *The Jesuits*, 368-375.

Michelet handelde vanuit een sterk antiklerikale gedachte. Zo verwierp hij onder andere de gedachte van het bestaan van een Gallicaanse stroming. Daarnaast was Michelet ook sterk antikatholiek en plaatste hij het katholicisme en jezuïtisme vaak op een lijn.⁷¹ Daarnaast was Michelet afkerig tegenover de jezuïtische indoctrinatie waardoor de menselijke geest niet vrij was om tot bloei te komen. Jezuiten waren volgens Michelet dan ook een soort machines die alleen maar volgens ‘geprogrammeerde’ stellingen konden leven.⁷²

Tot besluit

Het is duidelijk dat het anti-jezuïtisme van de negentiende eeuw sterk gebruik maakte van de vooroordelen die in de vroegmoderne tijd zijn ontstaan. Op de link met Spanje na werden alle anti-jezuïtische beelden overgenomen en in de negentiende eeuw geplaatst.

Hoewel de jezuïtische mythe door de tijd heen en internationaal gezien redelijk hetzelfde bleef gold dit niet voor de functie die de mythe vervulde. In het geval van Duitsland en Frankrijk zijn er duidelijke verschillen aan te wijzen. Zo werd de mythe in Duitsland duidelijk gebruikt om te dienen als middel om de katholieke samenleving zwart te maken. ‘Jezuïtische eigenschappen’ werden geprojecteerd op katholieken en dit zorgde voor een periode van intensieve druk voor katholieken in Duitsland. Een functie die hiermee samenhang was het feit dat de mythe als bindmiddel van de samenleving functioneerde. Bismarck stelde de jezuïeten (en katholieken) voor als vijanden van het Duitse rijk en wist op deze manier het Duitse volk te verenigen en interne spanningen af te leiden.

In Frankrijk verschilden deze functies van de jezuïtische mythe. Ten eerste was hier sprake van een oprechte angst voor de orde, voortgekomen uit de Gallicaanse traditie. Jezuiten werden gezien als een verlengde van de paus die de katholieke vrijheden in Frankrijk wilde vernietigen. Van belang hierbij was dat dit vooral een vrees was voor een voorgesteld netwerk van jezuïeten die in het geheim een complot smeedden tegen de Franse samenleving. Individuele jezuïeten waren dan ook niet zo zeer het probleem, het geheime netwerk van jezuïeten in Frankrijk echter des te meer. Veel meer dan in het Duitse rijk heerste in Frankrijk het beeld van crypto-jezuïeten. In Frankrijk kon bij wijze van spreke je buurman een complotterende jezuïet zijn zonder dat je ook maar iets zou merken. In Duitsland heerste veel meer het beeld van een herkenbare groep, ook al was deze groep moeilijk te ‘grijpen’.⁷³

⁷¹ Cubitt, *The jesuit myth*, 134-135.

⁷² *Ibidem*, 136-138.

⁷³ Healy, *the Jesuit specter*, 194-200,

De tweede belangrijke functie die de mythe in Frankrijk vervulde was om als justificatie voor problemen te dienen. Het jezuïetencomplot werd als oorzaak van misstanden aangewezen en zorgde op deze manier tegelijk voor een zondebok en een rechtvaardiging.

Een functie die de mythe in beide landen vervulde was dat het een hulpmiddel was bij het vaststellen van de eigen identiteit. Alle eigenschappen waar jezuïeten van werden beschuldigd waren het tegenovergestelde van het karakter van de 'rechtschapen' burger in een land. Zo werd in Duitsland een jezuïet voorgesteld als slaafs en onderdanig wat betekende dat een Duits burger persoonlijke vrijheden hoog in het vaandel moest hebben staan. In Frankrijk vervulde onder andere de 'contrarevolutionaire jezuïet' deze rol.

2: Nederland in de jaren 1840: de jezuïeten als tegenbeeld

1840 kan worden gezien als een nieuw begin voor de Nederlandse politiek. Iconisch hiervoor was de troonsafstand van Willem I. Deze eerste koning van Nederland bemoeide zich nog sterk met de regering van het land. Hij oefende grote druk uit op de ministers en vaak werd de Tweede Kamer geheel buiten spel gezet. Toen zijn zoon (Willem II) de troon overnam vond er geleidelijk een proces plaats waarbij de koning minder invloed kreeg in de Nederlandse politiek. Onder druk van revolutionaire dreiging zwichtte Willem II voor liberale pressie wat uiteindelijk resulteerde in de sterk liberale grondwetswijziging van 1848.

Ondanks deze liberalisering in de nationale politiek was de verhouding tussen katholieken en protestanten moeilijk. Katholieken begonnen zich in deze jaren steeds nadrukkelijker te manifesteren. Dit resulteerde in grootschalige nieuwbouw van kerken, het openbaar knielen en grootste inhuldigingen van geestelijken.⁷⁴ Hiernaast konden de katholieken op enige steun rekenen van koning Willem II, die een stuk meer sympathie had voor het katholicisme dan zijn vader. Hierdoor ontstond de situatie dat Willem II in de vroege jaren van 1840 katholieke rituelen oogluikend toestond.⁷⁵

De opleving van openbare katholieke rituelen wekte onder de protestantse bevolking echter irritatie op. Protestantse kregen het idee dat door de zichtbare uitoefening van openbare rituelen de katholieken het protestantse karakter van Nederland niet erkenden. Er bestond dan

⁷⁴ P.J. Margry, *Teedere quasties: Religieuze rituelen in conflict* (Hilversum 2000) 261-262.

⁷⁵ Margry, *Teedere quasties*, 263,283.

ook de vrees dat katholieken als uiteindelijke doel hadden om de reformatie in Nederland terug te draaien en Nederland weer katholiek te maken. Dit alles had tot gevolg dat er in de herziening van de grondwet een processieverbod werd opgenomen, ondanks een officiële scheiding van kerk en staat.⁷⁶

Bij de toename van frictie tussen katholieken en protestanten werd ook het vijandbeeld van de jezuiet opgerakeld. De opleving van katholieke rituelen werd met argwaan bekeken. Veel protestanten brachten dit in direct verband met een samenzwering van jezuiten en ondergrondse activiteit van jezuietennetwerken.⁷⁷ Naast de opleving van katholieke rituelen waren er nog andere redenen dat jezuiten vanaf de jaren 40 op forse kritiek konden rekenen. Zo begon de orde na de restauratie van 1814 opnieuw met doortastende pogingen om personen tot de orde te bekeren. Hierdoor werd de orde langzamerhand meer zichtbaar in Nederland wat tot aanleiding had dat ook de strikte hiërarchie en verbondenheid aan de paus een punt van aandacht werd.⁷⁸ Naast argwaan van de bevolking stond de kroon ook vijandig tegenover de orde. Willem I noemde de jezuiten een ‘gevaarlijke orde’ die in Nederland niet kon worden geduld.⁷⁹ Willem II deed in de jaren ’40 niets om deze Koninklijke mening te ontkrachten. Hoewel de typische culturele en fysieke vooroordelen als vermeende rijkdom, en een vies en doortrap uiterlijk bleven bestaan bestond er ook een duidelijke politieke mythe over het ‘jezuitisme’. Jezuiten zouden staatsgevaarlijk zijn en zich daarnaast als grote vijanden van het protestantisme zien. Met behulp van de vergrote toegankelijkheid tot de drukpers konden deze vooroordelen binnen het politieke debat een groot publiek bereiken.⁸⁰

De Nederlandse identiteit in gevaar

Met het toenemen van de zichtbaarheid van het katholicisme in de samenleving deed de jezuitische mythe zijn intrede in het politieke debat. Er bestond echter al een traditie van anti-jezuitische literatuur waarin het gevaar van de jezuiten sterk werd benadrukt. Het ging hier vaak (maar niet altijd) om vertalingen van buitenlandse schrijvers die de jezuiten als doortrap maar vooral ook staatsgevaarlijk neerzetten.⁸¹ Zo stond er in het *Algemeen Handelsblad* van maart 1842 een aanprijzing van het boek ‘*De ontmaskerde jesuit. De*

⁷⁶ Ibidem, 294, 307.

⁷⁷ Margry, ‘Jezuietenstreken’ 46.

⁷⁸ Ibidem, 42.

⁷⁹ F. van Hoeck, *Schets van de geschiedenis der jezuiten in Nederland* (Nijmegen 1940) 312.

⁸⁰ Margry, ‘jezuietenstreken’, 40.

⁸¹ Zie voor voorbeelden: *Algemeen Handelsblad*, 6 april 1841, *Algemeen Handelsblad*, 8 maart 1842.

verfoeijenswaardige grondbeginselen en leeringen der jesuiten, uit hunne eigen geschriften geput'.⁸²

Binnen het politieke debat ging de discussie echter voornamelijk in hoeverre de jezuiten specifiek voor Nederland een bedreiging vormden. Protestantenvonden dat het wel eens aan de jezuiten zou kunnen liggen dat de katholieken zich opeens begonnen te profileren binnen Nederland. Katholieken ontkenden dit echter in stellige bewoordingen. Een interessant voorbeeld van de discussie tussen deze twee groepen vormde de woordenstrijd tussen enerzijds het katholieke blad *Noord-Brabander* en anderzijds het conservatieve en protestantse blad *De Kerkbode* in 1842.⁸³ *De Kerkbode* zette als eerste krant in de jaren 1840 uiteen waarom de jezuiten een groot probleem vormden voor Nederland. Zo werden de jezuiten hier neergezet als een partij die onvoorwaardelijk onderdanig was aan de paus. Het feit dat de jezuiten überhaupt als een partij werden gezien is al verwonderlijk. Hoewel er wel over protestanten en liberalen als partij werd gesproken waren echte politieke partijen in dit tijdperk nog niet aanwezig. De jezuiten werden hier echter ook als een partij voorgesteld die eensgezind zijn invloed wilde laten gelden in Nederland. Jezuiten zouden deze invloed al enigszins hebben binnen de Katholieke Kerk omdat verschillende katholieke geestelijken volgens de krant immers 'vermomde jezuiten waren'.⁸⁴ In dit voorbeeld kwam gelijk de vrees naar boven voor een vijfde colonne binnen de Katholieke Kerk. En alle vrees die in deze tijd bestond voor uitbreidende katholieke invloed kwam overeen met het beeld wat van de jezuïtische orde bestond. Het hoofddoel van de partij der jezuiten was immers het verheffen van de kerk boven de staat. Vervolgens zou de (jezuïtische) kerk de staat aan zich onderwerpen. Belangrijk voor *de Kerkbode* was hierbij dat het 'ultramontanisme en jezuïtisme' dit doel nooit uit het oog verloren.⁸⁵ Het doel van de jezuïtische partij was het heersen over Nederland (zoals de jezuiten alle landen wilden overheersen). Protestantenvreesden waar een eventuele emancipatie van de katholieken tot zou kunnen leiden. Vooral het feit dat er al sprake was van een vermeende jezuïtische invloed binnen de Katholieke Kerk deed protestanten huiveren voor de gevolgen van een verdere katholieke invloed. Niet alleen het wegdrukken van het protestantisme maar ook het beeld dat jezuiten de Kerk boven de staat wilden stellen was stuitend voor liberale maar ook orthodox-protestantse Nederlanders. Want juist Nederland stond bekend als een land waar religie en politiek zoveel mogelijk moest worden gescheiden.

⁸² *Algemeen Handelsblad*, 8 maart 1842.

⁸³ *De Noord-Brabander*, 8 februari 1842.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ *Ibidem*.

Dat de jezuïeten nu ook hun zinnen op Nederland hadden gezet was voor alle protestantse Nederlanders zeer verwerpelijk. Nederland gold immers als het ‘bolwerk der burgerlijke en godsdienstige vrijheid’. Het was dan ook onbegrijpelijk dat de jezuïeten zelfs in een pluriform land als Nederland de macht wilden grijpen. Er werd een oproep gedaan dat katholieken zich niet moesten verenigen met de jezuïeten omdat de ‘burgerlijke en godsdienstige vrijheid’ dan zeker ten onder zou gaan. Het beeld van Nederland als pluriform land werd dus sterk benadrukt om de katholieken ervan te overtuigen zich niet bij de jezuïeten aan te sluiten. Daarnaast verstevigden Nederlandse protestanten hiermee ook hun eigen beeld van Nederland als ideaalmodel. De jezuïeten dienden hierbij perfect als tegenbeeld.

Als katholiek blad zette de *Noord-Brabander* zich sterk af tegen deze beweringen vanuit protestantse hoek. De krant wees erop dat de beschuldigingen volkomen uit de lucht waren gegrepen. De katholieke krant beschuldigde de protestantse *Kerkbode* dan ook van leugens en onbeschaamde lasterpraat tegen een ‘hoogst vereerde orde’ binnen de katholieke kerk.⁸⁶ Ze gingen hiermee ook gelijk in de tegenaanval door te zeggen dat zulke leugens over de jezuïeten niet zouden misstaan in een rede van Protestants boegbeeld Martin Luther. Dit ‘koddige hoofd der Protestanten’ zou samen met zijn ‘vice-president Calvyn’ immers ‘eerste bazen in schelden zonder bewijzen’ zijn.⁸⁷ Voor de katholieken was het dus duidelijk dat er geen sprake was van een geheime jezuïtische invloed binnen katholieke kring. Daarnaast stond de protestantse identiteit niet bekend om een zogenaamde vrijheidszin maar eerder om zijn leugenachtige karakter.

Waarschuwing aan katholiek Nederland

Het was voor vooral orthodox-protestants Nederland duidelijk dat de jezuïtische orde zijn zinnen op Nederland had gezet. Katholieken begonnen hun godsdienst meer te profileren maar protestanten hadden de hoop dat door katholieken te waarschuwen de jezuïtische invloed beperkt zou blijven. Dat de jezuïtische orde zelf tot inkeer zou komen leek voor alle protestanten uitgesloten. Binnen de protestantse literatuur was men het er over eens dat de jezuïeten alles zouden doen om hun doel te bereiken. Dit kwam onder andere ter sprake in een artikel in het wat ouderwetse en gematigd conservatieve blad *De Vaderlandsche Letteroefeningen* uit 1840. Hierin werd beweerd ‘dat het (Jezuitisme) de zielverpestende en levenverdervende leer predikt: Het doel wettigt de middelen, en dat het met zoo vele

⁸⁶ Ibidem.

⁸⁷ Ibidem.

Koningsmoorden is bezoedeld.’⁸⁸ Twee jaar later kwam het blad nog eens tot dezelfde conclusie ‘(De jezuitische) bestuurders, die hare ziel uitmaakten, tot niets deugden, omdat zij slechts het doel hadden, om te heerschen, en om dit doel te bereiken, geen middel hun te laag was, maar het doel allen heiligde.’⁸⁹ Deze radicale houding probeerden de jezuiten zelf echter angstvallig te verbergen. De jezuiten voerden een politiek vol ‘dubbelhartigheid’ om de burger te misleiden.⁹⁰ Daarnaast zou de orde ook het ‘jezuitische wiegenlied der verdraagzaamheid’ prediken om te verbergen dat de orde eigenlijk de gehele onderwerping van Nederland ten doel had.⁹¹ Het was voor de protestanten echter duidelijk dat ze van de jezuiten geen gematigde houding hoefden te verwachten. De orde zou er alles aan doen om eerst de macht te verkrijgen binnen de Nederlandse Katholieke Kerk en uiteindelijk heel Nederland onder de heerschappij van de orde te brengen.

Omdat de jezuitische orde niet voor rede vatbaar zou zijn lagen er maar twee andere opties open voor protestanten om het gevaar te weren. De eerste optie was het waarschuwen van katholieken om het jezuitische gevaar geen ingang te geven. Van deze optie werd herhaaldelijk gebruik gemaakt. Katholieken (maar ook protestanten) moesten zich absoluut niet laten misleiden door leugens van de jezuiten.

Langzaam kwam er echter ook meer animo voor een meer radicale oplossing. Hierbij moest protestants Nederland het initiatief nemen om actief jezuitische invloed uit Nederland te verwijderen. Hierbij zouden jezuitische elementen binnen de kerk moeten worden aangepakt en kond de Katholieke Kerk worden gezuiverd van Jezuitische invloed. Het probleem was echter dat om onverdraagzaamheid te weren protestantse Nederlanders zelf onverdraagzaam moesten zijn. En dit ging voor veel Nederlanders die de verdraagzaamheid van Nederland hoog hadden staan een stap te ver. De protestantse Nederlanders koesterden misschien ook nog de kleine hoop dat wanneer de katholieken hun rug recht zouden houden onverdraagzaamheid (van welke kan dan ook) vermeden kon worden. Protestants Nederland wilde duidelijk maken dat het jezuitisme een ‘vergiftige adder’ was die binnen het katholicisme probeerde in te sluipen.⁹² De protestanten wilden katholieken dan ook wederom

⁸⁸ Anoniem, ‘Romanisme’, *De Vaderlandsche Letteroefeningen* (jaargang 1840) 193-197, aldaar 195.

⁸⁹ Anoniem, ‘De zedeleer en de staatkunde der jesuiten, uit de schriften van de voornaamste theologen hunner orde opgemaakt, door J. Ellendorf. Met de noodige bekorting uit het Hoogduitsch vertaald door L.A.C. Reigersberg’ *De Vaderlandsche Letteroefeningen* (jaargang 1842) 346-347.

⁹⁰ Anoniem, ‘Met wat hart hebben de Staten van Holland en Oldenbarneveld den Graaf van Leycester in 1585 uit Engeland verwelkomd? Onderzocht in eene voorlezing Door Mr. Hugo Beijerman’ *De Vaderlandsche Letteroefeningen* (jaargang 1846) 101-119, aldaar 110.

⁹¹ Haselhoff, H.W. ‘De vernietigde vloek. Een Verhaal uit den tegenwoordigen tijd’ *De Vaderlandsche Letteroefeningen* (jaargang 1847) 279-280 geplaatst in voetnoot.

⁹² ‘De Zedeleer en de Staatkunde der Jesuiten’, 347.

overtuigen dat zij een prima katholiek konden zijn terwijl ze tegelijkertijd het jezuïtisme ‘van ganser harte verfoeijen’.⁹³ Waarschuwingen aan katholieke zijde bleven komen met als hoogtepunt een artikel in *De Vaderlandsche Letteroefeningen* waarin de werken van de bekende anti-jezuïtische schrijvers Michelet en Quinet werden besproken. Hierin werd nog eenmaal de beeldvorming rondom de jezuïtische orde beschreven en werd er geëindigd met een waarschuwing voor alle Nederlanders.

‘Het is dus niet te verwonderen, dat hetgeen over deze orde geschreven wordt, de algemeene aandacht opwekt. En dat mag ook wel; want wie, die iets gehoord heeft van de eindelooze listen en streken, waardoor de Jezuiten zich in alles weten in te dringen, en op alles hunnen verderfelijken invloed pogen uit te oefenen; wie, die niet blind wil zijn voor de gevaren, voor personen, huisgezinnen, vereenigingen, staten en maatschappijen van deze indringers te duchten; wie, die niet onbewust is, dat, waar zij zich kunnen nestelen, alle werkzaamheid des geestes wordt verlamd, alle ontwikkeling verstikt, alle onderzoek afgebroken, alle zelfstandigheid vernietigd; wie met één woord, wien Godsdienst en menschengeluk ter harte gaan, moet er zich niet over verblijden, dat een der meest gelezene Schrijvers van onzen tijd aan honderdduizenden de oogen heeft geopend voor een gevaar, te dreigender, naarmate het meer in het duister schuilt, en onder allerlei vormen zijnen verpestenden adem verspreidt?(..) [Men dient] Op zijne hoede te zijn tegen de sluwe vijanden van al wat goed en edel is, dat is overal en te allen tijde, het is tegenwoordig ook in ons vaderland noodig, meer dan velen misschien denken. Zorgeloosheid kan hier alles bederven; waarschuwing is nuttig en noodzakelijk.’⁹⁴

Ondanks de grote angst voor een stijgende invloed van het jezuïtisme binnen het katholicisme ging de optie van eigen onverdraagzaamheid de protestanten dus nog te ver. Hoewel de tendens naar interventie groter werd bleef protestants optreden tot waarschuwingen beperkt. Nederlanders moesten de zorgeloosheid laten varen en blijvend op hun hoede zijn.

Vergelijkbaar met Frankrijk bestond binnen het Nederlandse politieke debat dus een grote angst voor de macht van een collectieve groepering van jezuiten. Het jezuïtisme was verraderlijk en gevaarlijk maar kon in de praktijk niet rechtstreeks als aparte ‘partij’ worden aangewezen. Op deze manier diende de mythe rondom het jezuïtisme vooral als een verklaring voor de profilering van het katholicisme. Ook werd het jezuïtisme als spiegel gebruikt om zo het beeld van de Nederlandse vrijheidsliefde en pluriformiteit te versterken.

⁹³ Ibidem, 347.

⁹⁴ Anoniem, ‘De grondstellingen, verrigtingen en tegenwoordige woelingen der jezuiten. Naar het Fransch van Michelet en Quinet, hoogleeraren aan het collegie van Frankrijk. Vertaald naar de vierde uitgave’ *De Vaderlandsche Letteroefeningen* (Jaargang 1845) 242-249, aldaar 242-244.

Daarnaast was het een waarschuwing voor de katholieken in Nederland om zich niet te zeer te manifesteren en zo het jezuïtisme in de armen zou sluiten.

Aanwakkering van de mythe vanuit de liberale vrijmetselarij.

Vanuit protestantse zijde kwam er dus steeds meer angst voor een vermeende jezuïtische invloed binnen de Katholieke Kerk. Hierdoor ontstond er een twijfelachtige situatie hoe er op deze jezuïtische invloed moest worden gereageerd.

Naast deze angst van orthodox-protestanten kwam er een aanwakkering van de mythe vanuit een andere hoek. Het ging hier om de orde van de vrijmetselarij, een orde die op sympathie kon rekenen vanuit een deel van de liberale kring in Nederland. De vrijmetselarij had al tientallen jaren een ronduit slechte verhouding met de jezuïtische orde. Beide ordes verweten elkaar een slechte leer en schilderen de andere orde af als gevaarlijk.

Ook de Vrijmetselarij werd in deze periode echter met grote argwaan bekeken. Anders dan bij de jezuïeten kwam kritiek echter vooral vanuit katholieke zijde. Vaak ging dit gepaard met sterke kritiek tegenover het liberalisme. Net als de jezuïtische mythe vanuit protestantse hoek was het echter een kritiek die niet gebaseerd was op de feitelijke situatie in Nederland. Zo werden vrijmetselaars door katholieken beschuldigd van complotteren en werden de vrijmetselaars voorgesteld als een internationale duistere macht.⁹⁵ Vrijmetselaars in Nederland hadden echter dikwijls connecties met de troon en vooraanstaande liberalen wat het voor emanciperende katholieken riskant maakte om binnenlandse vrijmetselaars te erg te bekritisieren.⁹⁶ Zo zien we in Nederland een situatie die vergelijkbaar was met het naburige Frankrijk. In Frankrijk waren het de liberalen die de anti-jezuïtische mythe hooghielden en de conservatieven die hetzelfde deden voor de mythe rondom de vrijmetselarij. In Nederland zien we vanuit protestantse hoek een jezuïtische mythe en vanuit katholieke hoek een mythe rondom de vrijmetselarij.

In deze zin konden de jezuïeten en vrijmetselaren als regelrechte tegenpolen worden gezien wat zich uitte in vijandigheid. In 1844 en 1845 werd een driedelig woordenboek voor vrijmetselaren uitgegeven waarin jezuïeten zeer negatief werden geportretteerd. Zo zouden volgens de vrijmetselaars jezuïeten ziellose schepsels zijn, die alleen op bevel van hun generaal konden handelen. Het onderwijs wat de jezuïeten gaven mocht misschien positief worden ervaren maar had volgens de vrijmetselaars als enige doel om mensen tot 'bloote

⁹⁵ Anton van de Sande, 'Antimaçonisme bij katholieken en protestanten in de negentiende eeuw' in: Anton van de Sande en Joost Rosendaal (red.), *Een stille leerschool van deugd en goede zeden. Vrijmetselarij in Nederland in de 18^e en 19^e eeuw* (Hilversum 1995) 137-156, aldaar 154-155.

⁹⁶ Sande, Van de, 'Antimaçonisme', 155.

werktuigen' te maken van het jezuïtisme.⁹⁷ 'Immers maakt het geen verschil, of het kanon, waarmede iemand doodgeschoten wordt, met een ijzeren of een gouden kogel, of met eene prop, uit pasteideeg gebakken, geladen is geweest'⁹⁸

Ook hier zien we hier weer de neiging om de jezuïeten aan te vallen op punten waarbij de bekritiserende groep zijn eigen identiteit wilde benadrukken. De vrijmetselaars noemden de jezuïeten zielloos en slaafs waarmee de vrijzinnige en liberale geest van de vrijmetselaars indirect werd geaccentueerd. De vermeende zielloosheid en onderworpenheid van jezuïeten was voor de vrijmetselaren zo verwerpelijk dat ook zij de nadruk legden op het grote gevaar wat de jezuïtische orde voor Nederland kon vormen.

'Na dit alles vragen wij: Moet een genootschap inderdaad niet gevaarlijk genoemd worden, waarin 20,000 menschen, die geleerd hebben, den eigen wil te dooden, en slechts te willen, onverzettelijk te willen, en met alle krachten en vermogens, zonder voorafgaand onderzoek, te willen, wat hun opperhoofd wil; (..) wanneer de enkele begeerte van dat opperhoofd in staat is, alle banden en zegels te verbreken, die eed en pligt als heilig en onschendbaar moesten doen zijn. Moet niet een zoodanig genootschap hoogst gevaarlijk geacht worden, al ware het alleen, omdat, wanneer het ongeluk wil, dat een zeer slecht mensch de plaats van vrijmagtig opperhoofd inneemt - en de geschiedenis is daar om te bewijzen, dat dit geen ijdel schrikbeeld is - zijn woord onmiddellijk 20,000 blind onderworpen volgelingen, in even zoo vele fanatieke en onverzettelijke handlangers van den misdadige herschept, die zelfs niet onderworpen is aan dat geestelijke hoofd, waarvoor alle andere Ordesgeestelijken bukken.'⁹⁹

Het beeld wat de vrijmetselaars hier schepten is het felste wat we in de jaren 1840 tegenkomen. De jezuïeten werden weggezet als een leger onder het bevel van een onbekende leider waar zelfs de paus geen controle meer over had. Ook in dit voorbeeld bestond de vraag of er niet moest worden opgetreden tegen een jezuïtische invloed. In dit geval kwam deze vraag echter vooral vanuit de klassieke rivaliteit tussen de twee ordes.¹⁰⁰ Het zorgde er echter wel voor dat ook een deel van de liberalen op het vermeende gevaar van de jezuïeten werd gewezen. Liberale kranten hielden zich echter vrij stil rond de jezuïeten in de jaren 1840. In deze tijd voerden de liberalen vooral strijd tegen conservatieven en reactionairen en werden hierbij dikwijls door katholieken geholpen. Dit kan deels verklaren waarom kritiek vanuit

⁹⁷ W. De Grebber. *Algemeen wijsgeerig, geschiedkundig en biographisch woordenboek voor vrijmetselaren. Deel 2* (Amsterdam 1845) 110-119.

⁹⁸ Grebber, De., *woordenboek voor vrijmetselaren*, 119.

⁹⁹ *Ibidem*, 151.

¹⁰⁰ *Rome en de Vrijmetselarij*, 'http://www.vrijmetselaarsgilde.eu/rome.htm' Bezoekt op 25 september 2012.

liberale zijde afwezig was. De vrijmetselaars uitten echter de kritiek die vanuit liberale kant verwacht mocht worden.

En zo rees er aan alle kanten de angst dat de jezuïeten langzaam hun invloed aan het vergroten waren. Daarmee ontstond ook de vraag hoe Protestantse en deels ook liberalen hier op moesten reageren. Katholieken mengden zich in deze jaren nog niet sterk in het politieke debat. Buiten korte ontkenningen over jezuïtische infiltratie bleef het stil vanuit katholieke hoek. Katholieken bleven zich echter meer manifesteren en hadden waarschijnlijk de gedachte dat het steeds liberalere Nederland wel aan de situatie zou wennen. Dit bleek echter een inschattingsfout.

3: De jaren oment de Aprilbeweging (1853)

Vanaf 1848 had Nederland een sterk herziene grondwet. Met een vergrote liberalisering in de politiek kwam er ook een definitieve scheiding tussen kerk en staat. In theorie betekende dit een grotere vrijheid voor de katholieken om zich te manifesteren. In de praktijk bleek dat er beperkingen bleven bestaan voor de katholieken. Het bekendste voorbeeld is het processieverbod dat was opgenomen in de nieuwe grondwet. Katholieke processies mochten voortaan alleen plaatsvinden waar er wettelijke toestemming voor was.¹⁰¹ Katholieken waren vanzelfsprekend niet blij met dit verbod maar hadden weinig invloed om deze nieuwe regelgeving tegen te gaan. Na de invoering van het processieverbod zagen de katholieken echter een andere kans om hun uitoefening van het katholicisme te vergroten. Door de scheiding tussen kerk en staat waren katholieken feitelijk vrij om hun eigen organisatievorm te kiezen. Dit had toch gevolg dat er op het gezag van de paus een bisschopszetel kon worden gevestigd in Nederland. Er waren verschillende redenen waarom een groot deel van de protestantse bevolking van Nederland hier niet blij mee was. Ten eerste zou de nieuwe bisschopszetel in Utrecht komen. Veel Nederlanders zagen dit als een bezoedeling van de stad waar de republiek van de Zeven Provinciën ‘geboren’ was. Daarnaast noemde de paus in zijn bekrachtiging voor de zetel Nederland het land van de ‘calvinistische ketterij’. Vanzelfsprekend vielen deze woorden van de paus niet in goede aarde bij het protestantse deel van de Nederlandse bevolking. Als derde punt van onvrede gold de regering van Thorbecke die zich niet verzette tegen het herstel van de bisschopszetel. Deze drie punten gecombineerd met de vrees voor een te grote katholieke profilering zorgde voor een protest vanuit protestantse hoek wat tegenwoordig bekend staat als de Aprilbeweging.¹⁰²

Gedurende april 1853 vond er een (betrekkelijk geweldloos) protest plaats waarbij de protestantse identiteit van Nederland werd benadrukt en katholieken werden benadeeld. Deze benadeling gebeurde op literair en praktisch niveau. Zo ontstond er onder andere een boycot op katholieke diensten en producten. Hiernaast werden er grootschalige petitie opgezette vanuit de Hervormde Kerk om het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie tegen te gaan. Deze petitie waren niet gericht aan het ‘katholiekgezinde’ kabinet maar aan koning Willem III die werd gezien als aanspreekpunt tegenover het kabinet.¹⁰³ Uiteindelijk was het kabinet

¹⁰¹ Margry, *Teedere quasties*, 291-294.

¹⁰² Haan, de, *Het beginsel van leven en wasdom*, 62-64.

¹⁰³ A. Houkes., ‘Het success van 1848. Politiek in de Aprilbeweging’ in Jurjen Vis en Wim Janse (red.) *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002) 87-104, aldaar 93-97.

van Thorbecke onder deze situatie gedwongen zijn ontslag aan te bieden en kwamen er nieuwe verkiezingen. Ondanks het feit dat er een nieuw conservatiever kabinet kwam ging de instelling van de bisschoppelijke hiërarchie gewoon door. Wel kwam er een nieuwe Wet op de Kerkgenootschappen die de katholieken nog meer beperkte in uitoefening van hun geloof.¹⁰⁴ Hoewel de Aprilbeweging uiteindelijk tot gevolg had dat de interne cohesie binnen protestantse en katholieke kring werd versterkt was de kloof tussen beide groepen alleen maar breder geworden.¹⁰⁵

Het was onvermijdelijk dat onder deze verwijdering tussen protestanten en katholieken de jezuïtische mythe een impuls kreeg. Volgens Margry betekende deze periode dan ook een opleving voor het anti-jezuïtisme in Nederland. De kritiek in deze periode was vooral antirooms en antiultramontaans en niet specifiek anti-jezuïtisch. Jezuiten werden echter zo nauw verbonden met voorgaande zaken dat het in de praktijk weinig uitmaakte.¹⁰⁶

Het dilemma in de laatste fase.

In de jaren veertig hadden protestantse Nederlanders nog geen antwoord op de vermeende jezuïtische invloed. Hoewel de angst steeg bleef op waarschuwingen aan katholieken na een echte reactie uit. Net voor het uitbreken van de opstand in april 1853 zaten Protestantse Nederlanders nog steeds met ditzelfde vraagstuk. Binnen het politieke debat werd dit dilemma besproken door *De Nederlander: Nieuwe Utrechtsche courant (staatkundig- nieuws- handels- en advertentie-blad)*. Deze krant stond onder redactie van antirevolutionair politicus Groen Van Prinsterer en verscheen tussen 1850 en 1855.¹⁰⁷

Groen was een overtuigd orthodox-protestant en zag in het beginsel Nederland als een protestantse natie.¹⁰⁸ Groen geloofde niet dat een liberale of conservatieve weg het landsbestuur goed zou doen. Beide waren niet bestand tegenover de drang naar revolutie die Groen verafschuwde. Hij was er dan ook heilig van overtuigd dat alleen het Evangelie was opgewassen tegenover de revolutie die hij zo vreesde. Goddeloosheid was voor Groen een eerste stap naar revolutie en hiermee de ondergang van de mensheid.¹⁰⁹ Groen was overtuigd antirevolutionair en richtte zijn pijlen in eerste instantie op vrijzinnige liberalen. Hij was bezorgd over de secularisering van de politiek en pleitte voor een manier van politiek

¹⁰⁴ Houkes, 'het success van 1848' 100-101.

¹⁰⁵ P.J. Margry 'Imago en identiteit. De problematische manifestatie van 'het katholieke' in de Nederlandse samenleving rond het midden van de negentiende eeuw.' in Vis en Janse (red.) *Staf en storm*. 64-86, aldaar 86.

¹⁰⁶ Margry, 'Jezuitenstreken' 47-48.

¹⁰⁷ Maarten Schneider, *De Nederlandse krant 1618-1978: van 'nieuwstydinghe' tot dagblad* (Baarn 1979) 168.

¹⁰⁸ Haan, de, *Het beginsel van leven en wasdom*, 66.

¹⁰⁹ G.J. Schutte, *Het calvinistisch Nederland. Mythe en werkelijkheid* (Hilversum 2000) 128-130.

bedrijven waar er een grote invulling voor het geloof was. Ondanks Groen zijn passie voor religie en strijd tegen het liberalisme konden katholieken niet op de steun rekenen van dit protestantse boegbeeld. Groen was naast antirevolutionair ook overtuigd Calvinist en geloofde niet dat het katholieke christendom de ware weg naar god was. In zijn krant *De Nederlander* werd er dan ook felle kritiek geuit op het jezuïtisme. Ondanks dat *De Nederlander* maar kort bestond was de krant de spreekbuis voor antirevolutionair en protestants Nederland tijdens de jaren van de Aprilbeweging.

In 1852 verscheen een eerste artikel wat nog grotendeels in de lijn lag van het vraagstuk wat in de jaren veertig speelde. Groen was een groot bewonderaar van de Duitse politicus Friedrich Julius Stahl.¹¹⁰ Toen Stahl een artikel publiceerde over het jezuïtisme was *De Nederlander* het dan ook roerend met Stahl eens dat het jezuïtisme het uiteindelijke doel had om het protestantisme te vernietigen. Daarom was het ook niet meer dan redelijk ‘dat een Staat met gemengde bevolking den jesuiten zijnen bodem ontzegt.’¹¹¹ Stahl was echter van mening dat het recht het niet toestond om de jezuiteten te verdrijven wanneer zij zich al binnen de landsgrenzen bevonden. *De Nederlander* kon zich niet vinden in dit argument van Stahl. Het ging hier immers om een ‘doodvijandschap’ waarbij de jezuiteten alle middelen zouden gebruiken om het protestantisme binnen Nederland te vernietigen. *De Nederlander* vroeg zich dan ook af of de toelating van de jezuïtische orde in Nederland ‘reeds is geschied’ en of de orde wel moest worden geduld binnen de grenzen.¹¹² Dit voorbeeld gaf aan dat er vanuit Protestantse kant behoefte was aan een oplossing van het vermeende jezuïtische probleem. Het liefst zou protestants Nederland de verdraagzaamheid eenmalig overboord gooien en de jezuiteten het land uitzetten. De vraag was alleen nog of dit staatsrechtelijk mogelijk was. Er speelde echter ook het probleem dat de jezuïtische orde maar voor een deel zichtbaar was in Nederland. Juist de grote profilering van de katholieken in Nederland duidde op een onzichtbare jezuïtische invloed binnen de Katholieke Kerk in Nederland. Een gehele uitzetting van de jezuïtische orde was dus niet te realiseren. Het uitzetten van alle katholieken in Nederland was een onbegonnen zaak en vormde ook geen resolutie. Ondertussen bleven er geruchten verschijnen waarbij jezuiteten onder andere de plicht hadden om elke protestant te vervolgen.¹¹³ De drang naar een oplossing werd steeds sterker. Echter net voor het schakelpunt in 1853 bleef deze oplossing uit. *De Nederlander* eindigde het artikel dan ook

¹¹⁰ Haan, de, *Het beginsel van leven en wasdom*, 146-147.

¹¹¹ *De Nederlander* : nieuwe Utrechtsche courant :(staatkundig- nieuws-, handels- en advertentie-blad) / onder red. van J. van Hall. 15 november 1852.

¹¹² *De Nederlander*, 15 november 1852

¹¹³ *De Nederlander*, 15 september 1852, 27 december 1852.

met de klassieke waarschuwing dat ‘Waarborgen tegen deze dreigende houding [van de jezuiten] ook in Nederland [worden] vereischt.’¹¹⁴

Een oplossing voor het probleem

Uiteindelijk kwam er voor protestants Nederland een oplossing met de Aprilbeweging in 1853. Met het tegengaan van de katholieke profilering wilden de protestanten de Katholieke Kerk reinigen van binnengedrongen jezuïtische invloed. Deze vermeende jezuïtische invloed werd dan ook als de belangrijkste legitimatie gegeven voor het uitbreken van de Aprilbeweging. Volgens protestanten wilde het jezuïtisme immers niet alleen de ondergang van het protestantisme maar was het ook ‘op de vernietiging van (..) politieke vrijheden bedacht.’¹¹⁵ De katholieken werd dan ook op het hart gedrukt ‘dat wij [de protestanten] in waarheid geene staatkundige voorregten boven hen begeeren.’¹¹⁶ Jezuiten [en ultramontanen]¹¹⁷ hadden de katholieke kerkleiders echter zo sterk gecorrumpeerd dat er binnen het katholicisme een ‘geest van heerschzucht en geweld’ heerste.¹¹⁸ De protestanten konden dan ook niet anders dan met repressie reageren. Immers, ‘Ultramontanen moeten heerschen of beheerscht worden.’¹¹⁹ Protestanten vonden het zeer betreuenswaardig dat katholiek Nederland de dupe werd van de Aprilbeweging. Er bleef echter benadrukt worden dat dit de enige optie was om het jezuïtische gevaar tegen te gaan. De Aprilbeweging kan dan ook als bevestiging worden gezien van het beeld dat jezuiten en de katholieke kerk met elkaar waren verbonden. Door in de Aprilbeweging uiting te geven aan deze angst werd automatisch de protestantse identiteit benadrukt en de openlijke uitoefening van het katholieke geloof tegengegaan.

Dat de jezuïtische mythe nu definitief werd verbonden met het Nederlandse katholicisme werd duidelijk uit een artikel wat enkele dagen later verscheen. Hierin was *De Nederlander* het roerend eens met twee stellingen van theoloog (en protestant) Van Oosterzee. Oosterzee constateerde dat de strijd die in Nederland tussen protestanten en katholieken woedde alleen maar groter werd naarmate katholieken zich zouden vereenzelvigen met het jezuïtisme. Omgekeerd zou er uitzicht op vrede zijn wanneer de katholieke kerk zich zou onderscheiden van de ‘jezuïtische partij’.¹²⁰ Daarnaast moest men de

¹¹⁴ *De Nederlander*, 15 september 1852.

¹¹⁵ *De Nederlander*, 2 april 1853.

¹¹⁶ *De Nederlander*, 6 april 1853.

¹¹⁷ Er werd in deze tijden geen wezenlijk onderscheid gemaakt tussen beide.

¹¹⁸ *De Nederlander*, 6 april 1853.

¹¹⁹ *Ibidem*.

¹²⁰ *De Nederlander*, 9 april 1853.

‘echte Discipelen van den Heer in de kerk van Rome’ in de armen sluiten wanneer deze zich distantieerden van het jezuïtisme. Wanneer protestanten de katholieken weer in de armen hadden gesloten mochten ze echter nooit het op de loer liggende jezuïtische gevaar vergeten.¹²¹ Het lijkt er sterk op dat wanneer katholieken zich meer manifesteerden dit voor de protestanten in Nederland automatisch betekende dat de zogenaamde jezuïtische invloed binnen de katholieke kerk ook werd versterkt. Voor een deel zal dit een oprechte angst zijn geweest. Het wekt echter de indruk dat de jezuïtische mythe voor Groen en zijn krant ook het perfecte middel was om via de Aprilbeweging het protestantse imago van Nederland te herstellen en katholieke profilering tegen te gaan.

De artikelen die na april in *De Nederlander* verschenen bevestigen deze theorie. Jezuiten bleven neergezet worden als gewetenloze en gevoelloze werktuigen van Rome met als doel de vernietiging van alle individualiteit.¹²² Daarmee hoopte *De Nederlander* dat de katholieke inwoners van Nederland niet zwichtten voor een orde ‘die noch de zelfstandigheid van het Staatsgezag, noch de gewetensvrijheid van andersdenkenden ontziet’.¹²³ Hiermee in verband staande achtte *De Nederlander* het dan ook niet nodig om zich ten name van de Protestante inwoners te excuseren voor de gebeurtenissen in april. Nederlandse burgers konden hun acties in april rechtvaardigen door te stellen dat er sprake was van ‘het veldwinnen der Jesuïtisch-reactionaire rigting.’ De Nederlandse bevolking kon dan ook niet anders dan hier op te reageren.¹²⁴ De Aprilbeweging moest worden gezien als een nuttige les aan de regering waarbij er gebruik werd gemaakt van een grondwettelijk recht. De krant benadrukte nog eens dat er geen sprake was van ‘revolutionaire demonstratiën’ maar dat er verlangen was naar ‘terugkeer tot die echt-vaderlandsche staatkunde, welke, met de regten van allen, ook de gewetensvrijheid en de soevereiniteitsregten der wereldlijke overheid handhaaft en beschermt’.¹²⁵ Ook Groen kon het blijkbaar niet laten om in een artikel vol anti-jezuïtische kritiek van de gelegenheid gebruik te maken om de vermeende identiteit van de oprechte protestantse burger te benadrukken.

Het jezuïtisme als begrip binnen het politiek debat

De Nederlander ging gedurende de jaren 1850 verder met het publiceren van anti-jezuïtische artikelen. Zo zouden de jezuïeten onder andere oorlog uitlokken en tegen elke vorm van

¹²¹ Ibidem.

¹²² *De Nederlander*, 28 juni 1853.

¹²³ *De Nederlander*, 28 juli 1853.

¹²⁴ *De Nederlander*, 13 september 1853.

¹²⁵ Ibidem.

onafhankelijkheid zijn.¹²⁶ Hoewel de artikelen zich minder frequent voordeden dan in april 1853 werd de toon zeker niet milder.

In dit decennium deed het jezuïtisme als begrip echter ook zijn intrede binnen het politiek debat. En juist Groen en zijn krant waren het slachtoffer op dit punt. Al in 1853 werd Groen's krant door het Antwerpse blad *De Grondwet* een 'Protestantsche Jezuïet' van 'de hatelijkste soort' genoemd.¹²⁷ Aanleiding voor deze kritiek was een artikel uit *De Nederlander* waarin werd gemeld dat 'enkele intrigues ter verwijdering van [conservatieve] leden der Tweede Kamer gelukt zijn'. *De Grondwet* vond deze stelling volkomen uit de lucht gegrepen. Daarnaast vond de krant dat *De Nederlander* een 'aller-onchristelijke' houding aannam en zich schuldig maakte aan huichelachtig jezuïtisme.¹²⁸ Groen van Prinsterer was als uiterst antirevolutionair Kamerlid immers gewoon gekozen voor de Tweede Kamer. *De Grondwet* vond het dan ook onsportief dat Groen en zijn krant het hadden over intriges waarbij conservatieve Kamerleden uit de Tweede Kamer werden geweerd.

Vanaf dit moment werd jezuïtisme in de Nederlandse media dus niet alleen maar verbonden met de daadwerkelijke orde maar was de term ook een apart begrip geworden. De belangrijkste eigenschappen die aan het woord waren verbonden waren sluwheid, leugenachtigheid, de ambigue/dubbelhartige identiteit en de bereidheid om alles te doen om maar een bepaald doel te kunnen bereiken. In het geval van *De Grondwet* werden Groen en *De Nederlander* dus beschuldigd van jezuïtisme omdat ze leugenachtige beweringen maakten en ook nog eens klaagden over intrige terwijl prominent conservatief Groen gewoon herkozen was.

Deze kritiek van *De Grondwet* kan nog als een incident worden gezien. *De Arnhemsche Courant* kwam echter met meer aanhoudende en serieuzere kritiek op het boegbeeld van de krant: Groen van Prinsterer. *De Arnhemsche Courant* was een liberaal blad en een van de populairste en invloedrijkste kranten van het midden van de negentiende eeuw.¹²⁹

De krant had forse kritiek op Groen en ging zelf zo ver door te zeggen dat Groen gelijk kon worden gesteld met de 'partij der jesuiten'.¹³⁰ *De Arnhemsche Courant* vond de vergelijking tussen de jezuiten en Groen zeer treffend omdat beide er alles aan deden om hun uiteindelijke doel te bereiken. Om dit nog eens te benadrukken gaf de krant twee voorbeelden

¹²⁶ *De Nederlander*, 14 april, 1854 en 8 maart 1854.

¹²⁷ *De Grondwet*, 8 mei 1853.

¹²⁸ Ibidem.

¹²⁹ Schneider, *De Nederlandse krant*, 144-145, 158-160.

¹³⁰ *De Nederlander*, 25 januari 1855.

voor hun liberale lezers. ‘Nu eens prijst zij [de Jezuïtische partij] gehoorzaamheid, dan weder verzet aan; hier ijvert zij voor de geheiligde magt der vorsten, daar reikt zij de muitende volken de zusterhand. Ginds strijdt zij voor verlichting en beschaving, elders dooft zij ieder licht roet haren domper uit. Soms wil zij herstellen , en houdt eene lofrede op het oude , soms is 'het haar om afbreken , om snellen vooruitgang te doen.’¹³¹ Dit alles leek misschien inconsequent maar was juist typerend voor de jezuïtische orde. De jezuiten zouden elke actie of ideologie omarmen dan wel vervloeken als het hun maar dichter bij het grote doel (macht van de jezuiten) bracht. Volgens de krant had Groen een precies dezelfde werkwijze.

‘Hij kan tranen storten over de slooping van het oude; maar hij kan ook met warmte preken voor verbetering , voor licht en ontwikkeling. Hij kan puinhoopen opbouwen; maar hij kan ook paleizen omverhalen. Hij kan het zwaard trekken voor de regten van den troon, en zich buigen voor den gezalfde des Heeren , maar hij kan ook, als de revolutievaan wordt geplant en de wettige vorst wordt afgezworen , met geestdrift uitroepen : het hoofd wordt niet meer lijdelijk op de slagbank gelegd.’¹³²

Het uiteindelijke doel van Groen verschilde natuurlijk van de Jezuiten. Groen was immers een antirevolutionair en wilde van Nederland een staat maken met een sterk protestantse inslag. *De Arnhemsche Courant* liet er echter geen twijfel over bestaan dat beide elk middel zouden inzetten om hun doel te bereiken. Wat *De Arnhemsche Courant* betrof mocht Groen dan ook met recht een protestantse jezuïet genoemd worden.¹³³ Ook dit is weer een voorbeeld waarbij jezuïtisme werd losgekoppeld van de jezuïtische orde zelf. In dit geval werd er sterk de nadruk gelegd op de uitleg van het jezuïtisme als een ideologie waarbij alle middelen geheiligd zijn om een bepaald doel te bereiken. Dat de liberalen Groen hiervan beschuldigen is geen verrassing. Groen was voor liberaal Nederland dikwijls een doorn in het oog en met zijn verregaande orthodox-protestantse gedachtegoed een gemakkelijk doelwit.

Groen ontkende via *De Nederlander* vanzelfsprekend de beschuldigingen die *De Arnhemsche Courant* hier uitte. *De Arnhemsche Courant* had eerder gezegd een grote achting te hebben voor Groen van Prinsterer. Dit was voor *De Nederlander* genoeg bewijs om de *Arnhemsche Courant* het voordeel van de twijfel te gunnen en dat de vergelijking met jezuiten niet als een krenking was bedoeld. *De Nederlander* ging er van uit dat de liberalen met de vergelijking vooral de geestdrift van Groen voor het protestantisme wilden illustreren. Daarnaast wierp *De Nederlander* verschillende argumenten op dat Groen een rechtmatig

¹³¹ Ibidem.

¹³² Ibidem.

¹³³ *De Nederlander*, 10 februari 1855.

antirevolutionair was die niet gebruik maakte van jezuïtisch opportunisme.¹³⁴ Uiteindelijk liep deze confrontatie dus met een sisser af. Hoewel Groen zijn achterban zeker niet blij was met de beschuldiging van de liberalen gingen ze er vanuit dat deze krenking (want zo was het zonder twijfel bedoeld) eenmalig was.

Het bleef vanuit liberale kant ook in de jaren 1850 stil rondom jezuïeten. In feite was de Aprilbeweging voor een deel een reactie op de houding van de liberale regering en was de liberale achterban zelf dus ook minder actief in de Aprilbeweging. Hierbij speelde mee dat ook in dit decennia de liberalen in Nederland vooral het antirevolutionair denken tegen wilden gaan en de pijlen niet zo zeer op katholiek Nederland richtten.

¹³⁴ *De Nederlander*, 25 januari 1855, 10 februari 1855.

4: De jaren 1860: opmars van de liberalen

Ondanks de reactionaire (maar vooral protestantse) opleving tijdens de Aprilbeweging was er in de Kamer tijdens de jaren zestig een liberale meerderheid.¹³⁵ Vanaf 1862 tot 1868 vormde het tweede kabinet Thorbecke de regering. Gedurende het hele decennium kregen de liberalen kritiek vanuit conservatieve kant dat er teveel macht bij de Kamer lag. Zo vond de conservatieve politicus J.K. van Goltstein van zichzelf dat hij wel constitutioneel was maar zeker geen ‘parlementarismus’ nastreefde. De boodschap was duidelijk: het conservatieve deel van de kamer erkende de grondwet wel maar vond tegelijkertijd de koning teveel macht had ingeboet tegenover de Kamer.¹³⁶ In deze opvatting vonden ze steun vanuit de antirevolutionaire hoek in de persoon van Groen van Prinsterer en later L.W.C. Keuchenius.¹³⁷ Dit was echter één van de laatste punten waarop het conservatisme zich sterk kon profileren en zelfs op dit punt was de strijd van de meer radicale antirevolutionairen een stuk feller. De jaren 1860 mogen dan ook worden gezien als het decennia waarin het conservatisme ten onder is gegaan en de kloof tussen liberalen en antirevolutionairen groter werd. De voortgaande liberalisering van de politiek betekende een blijvende groei van de ‘Thorbeckianen’. De antirevolutionairen manifesteerden zich als de grote tegenstanders van het liberalisme waardoor het conservatisme tussen wal en schip viel. Stilletjes aan verdwenen de gematigde conservatieven in de jaren 1860 dan ook van het toneel.¹³⁸

De verhouding tussen protestanten en katholieken was teruggevallen naar de situatie in de jaren 40. Openlijke vijandigheid (in wetgeving of in de vorm van een boycot op katholieke producten) bleven in tegenstelling tot de jaren '50 uit. Het vermeende ‘gevaar van Rome’ bleef echter bestaan. Illustratief hiervoor was de radicalere houding van Groen van Prinsterer. Waar hij eerst in de liberalen nog de grootste dreiging voor het protestantisme zag veranderde dit in de jaren zestig. Groen werd angstig voor het Roomse gevaar en klaagde regelmatig over de toenemende macht van de Roomse kerk.¹³⁹ De mening van Groen was representatief voor vele protestante Nederlanders die vaak wantrouwend waren tegenover de katholieken. Liberaal politicus J.T. Buys omschreef een katholiek als ‘iemand van wien hij zeker weet dat, mocht hij hem ooit bij het vallen van den avond aan den hoek van een eenzaam Bosch

¹³⁵ Aerts e.a., *Land van kleine gebaren* 116.

¹³⁶ Jouke Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888* (Amsterdam 2008) 90-91.

¹³⁷ Turpijn, *Mannen van gezag*, 95 en Aerts, *Land van kleine gebaren*, 119.

¹³⁸ Ronald van Raak, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2001) 159-188.

¹³⁹ J.A. Bornewasser, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context. Historische opstellen, gebundeld en aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Theologische Faculteit Tilburg* (Amsterdam 1989) 360-361.

ontmoeten, zekere papieren van waarde, die hij [Buys] bij zich draagt, in een oogwenk aan zijn bezit zouden zijn onttrokken'.¹⁴⁰

In de jaren 1860 begonnen ook de liberalen zich te roeren tegenover het jezuïtisme. Liberalen zagen de jezuiten als tegenstanders van de vooruitgang en de Nederlandse grondwet. De scheiding tussen jezuiten en katholieken was vaag en beide werden gezien als de soldaten van Rome. Het anti-jezuïtisme van de jaren 1860 werd enigszins overschaduwd door de Aprilbeweging en een hernieuwde opleving van antikatholicisme in 1870. Dit betekende echter niet dat de jezuiten in het politieke debat werden stilgezwegen. In de jaren zestig werd het jezuïtisme zelfs toegepast op een zeer actuele politieke kwestie, iets wat in voorgaande decennia nog niet was gebeurd.

Buitenlandse schrikbeelden

Vanaf de jaren zestig begonnen ook liberalen zich bezig te houden met de vermeende invloed van jezuiten binnen het Nederlandse katholicisme. Samen met de Protestantse antirevolutionaire stroming hadden de Nederlandse katholieken dus nu van twee kanten kritiek te verduren. Katholiek Nederland kreeg echter een steeds sterkere organisatie en kwam uit het isolement wat na de Aprilbeweging was ontstaan. Diezelfde Aprilbeweging had een katholieke opmars echter niet weten te stoppen en het 'katholieke' binnen de Nederlandse maatschappij was nog steeds zichtbaar. Katholieken hielden openlijke processies en ook katholieke rituelen werden zichtbaar uitgeoefend binnen de samenleving. Dit had als resultaat dat protestanten en steeds meer liberalen nog steeds vreesden voor een jezuïtische invloed binnen de Nederlandse Katholieke Kerk. Omdat wettelijke beperking zoals bij de Aprilbeweging blijkbaar niet had geholpen keerde het vermeende gevaar van jezuiten terug in een waarschuwendende vorm binnen het politiek debat. Dit gebeurde echter nu aan de hand van vermeende buitenlandse wandaden van de orde in plaats van een algemeen beeld.

Zo betoogde de *Rotterdamsche Courant* dat Polen zou zijn 'gestorven' door een verstikking die de jezuiten op het land hadden uitgeoefend. Diezelfde jezuiten waren er daarnaast voor verantwoordelijk dat het gehele protestantisme in Polen was uitgeroeid. 'het Protestantsche geloof werd door opruijing aan de woede van godsdiensthaat prijs gegeven, en zoodanig was reeds de invloed van het Jezuitisme geklommen, dat dengenen die tegen hunne leerstellingen de stem durfden verheffen, de tong werd uitgerukt en de handen en voeten

¹⁴⁰ I.J. Brugmans, *Stapvoets voorwaarts. Sociale geschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw* (Haarlem 1987) 59.

werden afgekapt, omdat het kruis door hen was ter neder geworpen.¹⁴¹ Daarnaast zouden jezuiten de Poolse burgers hebben aangezet tot opruiing waardoor de katholieke bevolking overging tot het afslachten van protestanten. Naast de bekende beschuldigingen van godsdiensthaat werden de jezuiten nu dus ook als uiterst gewelddadig voorgesteld. Daarnaast waren volgens de protestanten niet alleen katholieken vatbaar voor jezuïtische invloed maar vielen zelfs leden van de Hervormde Kerk voor de leugens van het jezuïtisme. Jezuiten zouden het zelfs hebben bereikt dat ‘vele Luthersche predikanten op den stoel verkondigden dat het beter was zich aan te sluiten bij de volgelingen van Loyola, dan bij die van Calvyn.’¹⁴²

De tegenstellingen binnen de Nederlandse politiek werden groter en de wijze waarop jezuiten in het politieke debat werden afgeschilderd demonstreerde dit. Niemand was meer veilig voor jezuïtische invloed en een burgeroorlog leek onvermijdelijk wanneer de jezuiten genoeg invloed hadden. De conservatieven sloten dan ook af met de gedachte dat Polen had kunnen bloeien onder godsdienstvrijheid maar nu ten onder was gegaan onder het juk van het jezuïtisme. Indirect huldigde de krant hier de pluriforme geest van Nederland en illustreerde wat er zou kunnen gebeuren wanneer de jezuïtische invloed binnen Nederland steeg.

De angst voor jezuiten kwam hiermee in de jaren 1860 tot een hoogtepunt. Jezuiten werden vanuit alle kanten neergezet als het exacte tegenbeeld van hoe een goed burger zich hoorde te gedragen. Gepaard met het blijven voeden van de angst voor jezuiten zorgde dit binnen het politieke debat voor een situatie waarin liberale en nationalistische ideeën konden wortelen bij de burger. Liberalen hadden het over de vele genootschappen die het ‘jezuïtische leger’ dienden. Daarnaast was het duidelijk dat ‘de Jezuïtenorde overal en onder alle standen hare geheime leden heeft waarvan het getal zeker niet onbeduidend is.’¹⁴³ *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* maakte het beeld af door te stellen dat dit geheime leger van onbetrouwbare jezuiten den Syllabus (...) stellen boven de Grondwet, om den Staat te brengen onder de overheersching der Kerk.¹⁴⁴ Vanuit nationalistische hoek werd betoogd dat jezuiten überhaupt geen vaderlandsliefde hadden. Daarnaast waren jezuiten ‘vrienden der regering, indien de regering zich door hen wil laten leiden, - onverzoenlijke vijanden, indien de regering daarentegen een weg wil inslaan, afwijkende van hun staatkundig en godsdienstig programma.’¹⁴⁵

¹⁴¹ *De Rotterdamsche Courant*, 19 mei 1863.

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ *Algemeen Handelsblad*, 29 juni 1869.

¹⁴⁴ *De Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 24 juni 1869.

¹⁴⁵ ‘Binnenlandsche letterkunde. Bibliographie’ *Vaderlandsche Letteroefeningen* (Jaargang 1866) 705-754, aldaar 717.

Dat vooral liberalen de angst rondom het jezuïtisme gebruikten om hun eigen idealen te benadrukken blijkt ook uit het volgende citaat.

‘Indien de Jezuiten gemeend hebben, dat wanneer de Paus sprak, heel de Geestelijkheid het hoofd zou buigen, dan vinden zij zich deerlijk teleurgesteld. Zij kunnen nu reeds, voordat het Concilie bijeen is zich overtuigd hebben, dat om meester te worden van de Kerk, het niet genoeg is meester te zijn van het Vatikaan. En hunne plannen reiken verder dan het meesterschap over de Kerk; zij willen meester worden over de wereld! Uit de organen der Jezuitisch-ultramontaansche partij spreekt geen groote gerustheid. De liberale beweging in de Kerk wordt hun blijkbaar te machtig’.¹⁴⁶

Blijkbaar kwam het door een groei van de liberale richting binnen de kerk dat het jezuïtisme werd teruggedrongen. De liberale krant insinueerde op deze manier dat alleen het liberale denken het jezuïtisme echt kon tegengaan. Dat een groei van de liberalen in Nederland gunstig zou zijn om het jezuïtisme te bestrijden sprak voor zich.

Katholieke verdediging

Ondanks dat er werd geïnsinueerd dat ook protestanten vatbaar waren voor jezuïtische invloed waren het nog vooral de katholieken die binnen het politieke debat in verband werden gebracht met eventuele invloed van jezuïeten. Katholieke organisatie kwam echter op gang en katholieken vonden een krachtige voorvechter in het dagblad *De Tijd*. *De Tijd* was eerder een gematigd liberaal blad maar transformeerde in de jaren 1860 in een krant met een zeer ultramontaans karakter waarin antiliberaal gevoelens centraal stonden.¹⁴⁷ Voor een deel was deze omwenteling een reactie op de meeste liberale bladen die in deze jaren juist een meer antipapistische houding kregen.¹⁴⁸

Katholieken zelf ontkenden alle geruchten over enige jezuïtische invloed binnen de Katholieke Kerk. Zo stond in *De Tijd* dat het grote onzin was dat de paus onder invloed van jezuïeten zou staan. De krant gaf hierbij als argument dat al eeuwen dit gerucht speelde over verschillende pausen en er nooit bewijzen waren geleverd. Liberale en orthodox-protestantse bladen buiten dit fabeltje vervolgens uit en presenteerden het als nieuws.¹⁴⁹

In de jaren 1860 was *De Tijd* de enige verdediger van het jezuïtisme die er echt toe deed. Naast het ontkrachten van mythes rondom jezuïeten haalde de krant ook fel uit naar

¹⁴⁶ *De Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 24 november 1869.

¹⁴⁷ Schneider, *De Nederlandse krant*, 214.

¹⁴⁸ Ibidem.

¹⁴⁹ *De Tijd*, 14 juni 1869.

protestanten en liberalen. Zo was het blad van mening dat protestanten hun eigen gebreken uit frustratie op de jezuieten botvierden.

‘Wat zullen wij zeggen? Het Protestantisme vond een krachtigen kampioen [tegenstander] in de orde der Jezuieten. Den strijd niet kunnen volhouden op het gebied der discussie, heeft het Protestantisme goedgevonden de Jezuieten, en onder den naam der Jezuieten ook de Katholieken te lasteren met daaraan zijn eigene gebreken toe te schrijven. Dat duurt nu drie eeuwen en is ten laatste in het Protestantisme regel geworden. Het best wat men daartegen doen kan, is de schouders ophalen en medelijdend voorbijgaan.’¹⁵⁰

De krant is hiermee ook de eerste stem die opging dat katholieken werden zwartgemaakt door ze te identificeren met jezuieten. Of deze ‘openbaringen’ over het toepassen van de mythe op katholieken echter effect hadden bij niet-katholieken valt echter te betwijfelen. Zo betoogden kranten als *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* en de *Rotterdamsche courant* dat *De Tijd* zelf een jezuïtische krant was en daarom automatisch ook alle geheime invloed en gruweldaden van de jezuieten verzweg.¹⁵¹

De kwestie Van den Biesen

Tot nu toe was de discussie rondom het jezuïtisme in het politieke debat vrij omslachtig te noemen. Er werd niet zo zeer ingegaan op specifieke invloed van jezuieten binnen het katholicisme maar het ging vooral om de algemene jezuïtische tendens die binnen het katholicisme zichtbaar werd. Net als in Frankrijk ging het niet zo zeer om feitelijke gebeurtenissen maar vooral over de onzichtbare invloed van jezuieten. Referenties naar feitelijke gebeurtenissen waren vaak ook niet nodig omdat de vermeende gevaarlijke plannen van het jezuïtisme toch voor liberalen en protestanten wel duidelijk waren. Hoewel de vestiging van een bisschoppelijke hiërarchie en de houding van de paus in de jaren vijftig een tegenreactie opleverde in de Aprilbeweging werd ook dit als een overkoepelend jezuïtisch complot gezien en ging het niet om individuele acties van de jezuïtische orde. Een discussie in het jaar 1869 vormde een uitzondering op deze werkwijze. Het vermeende jezuïtisme werd hier rechtstreeks ingezet als verkiezingsretoriek. Het was voor de liberalen dan ook een startpunt om een brug te slaan naar de gevoelens die onder het volk leefden.

Op 20 juni plaatste *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* een zeer kritisch artikel over de katholieke politicus J.J.W. van den Biesen. Het geval was dat van den Biesen zich

¹⁵⁰ *De Tijd*, 11 juni 1865.

¹⁵¹ *De Rotterdamsche Courant*, 1 oktober 1864 en *De Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 17 juni 1869.

verkiezbaar had gesteld voor de Tweede Kamer namens het district Haarlemmermeer.¹⁵² Dit was klaarblijkelijk tegen de zin van de liberalen die frontaal in de aanval gingen. Van de Biesen werd neergezet als een ‘handlanger van het jezuitisme’ en hierdoor ‘geen vrijheid van den burger noch vrijheid van geweten kent tegenover het ééne, Het beheerschende oppergezag van den Roomschen priester. Tegenover elkander staan de Grondwet en de Syllabus, Nederland en Rome.’¹⁵³ Dit was echter nog maar een startschot van de liberale kritiek. Zo zou vermomde jezuiet Van den Biesen lid zijn van een jezuitische partij die in praktisch opzicht de hele Katholieke Kerk beheerste. De jezuitische partij had Rome al onderworpen aan zijn macht en had nu het oog laten vallen op totale wereldheerschappij. Nederland zou volgend de liberalen het ‘lievelingsoord’ van de jezuiten zijn. In Nederland hadden de jezuiten ‘onze goede Katholieke medeburgers’ weten te misleiden waardoor de jezuitische partij nu als een vriend was opgenomen door de Katholieke Kerk in Nederland. De liberalen betoogden dat zelfs in de grote katholieke landen van Europa ‘de Jesuïtenorde den hoogsten nationalen haat — en niet onverdiend — heeft geoogst.’ Nederland was volgens de krant echter nog te onwetend en verwelkomde de orde hierom met open armen. De liberalen gingen zelfs zo ver om politiek opponent Groen van Prinsterer te citeren die de jezuiten als een partij zag die ‘tegen de onafhankelijkheid van het wereldlijk gezag , tegen de dierbaarste panden der Nederlandsche Natie, en tegen de gewetensvrijheid gericht is’. Het was voor de liberale krant dan ook overduidelijk dat Van den Biesen alle rechten, instellingen en vrijheden van de Nederlandse burger wilde vernietigen. Met Van den Biesen in de Kamer zou de jezuitische partij weer een stapje dichterbij zijn bij de overheersing van Nederland. Het was om deze reden van wezenlijk belang om van de Biesen uit de Kamer te weren.¹⁵⁴

Dit was de eerste keer dat de jezuiten rechtstreeks werden gebruikt als verkiezingsretoriek. Het bleek dat de voornaamste opponent van Van de Biesen de uitgesproken liberaal J.W.H. Rutgers van Rozenburg was. Door Van de Biesen op een lijn te zetten met de jezuiten hoopten de liberalen de twijfelende conservatieve of gematigd liberale kiezer genoeg vrees in te boezemen om dan toch maar op Rutgers van Rozenberg te stemmen. Opmerkelijk is ook dat de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* zich wel positief uitlaat over de katholieken in Nederland. De liberalen dachten dat ‘onze goede Katholieke medeburgers’ zich hierdoor misschien enigszins lieten paaien en zo ook sympathie zouden krijgen voor de liberale zaak

¹⁵² Parlementair documentatiecentrum, <http://www.parlementairdocumentatiecentrum.nl/id/vg09lky45kyf#p8> (8 mei 2012).

¹⁵³ *De Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 20 juni 1869.

¹⁵⁴ Ibidem.

Degenen die zich in ieder geval niet lieten paaien waren de mensen achter de *Tilburgsche Courant*. Deze krant was recent opgericht en had nog sterker dan *De Tijd* een katholieke inslag. Op 26 juni reageerde de krant dan ook als door een adder gebeten op de ‘lastspraak’ van de liberalen. De *Tilburgsche Courant* opende met de stelling dat er in Nederland nog nooit zo’n haatdragend artikel tegenover de katholieken was geschreven als de liberalen nu hadden gedaan.¹⁵⁵ De krant verwoordde hierna stellig dat het onwaar was dat de katholieke burgers in Nederland de grondwet niet zouden eerbiedigen. Daarnaast bestreed de krant fel de stelling dat de paus onder invloed van jezuiten de vrijheid van Nederland belaagde.¹⁵⁶ Ook vond de krant het een belachelijke gedachte dat de liberalen opperden dat van de Biesen alleen kandidaat was omdat hij ultramontaan zou zijn. Volgens de *Tilburgsche Courant* was de enige reden om van de Biesen zwart te maken dat zijn liberale tegenstander het kandidaatschap in de wacht kon slepen. ‘Ziedaar in weinige woorden een bekend Katholiek aan de kaak gesteld als de vijand van de burgerlijke vrijheid en de gewetensvrijheid, en allen, die het geestelijk oppergezag van den Paus eerbiedigen, als eeuwig onverzoenlijke vijanden der Grondwet. En zulk eene vreeselijke beschuldiging, die te allen tijde door de politieke houding der Katholieken gelogenstraft is en dagelijks gelogenstraft wordt, werpt het blad te midden der kiezers om een liberalen kandidaat te redden.’¹⁵⁷

Jezuiten werden door de katholieke krant niet verdedigd. De krant wilde vooral uiterst duidelijk maken dat niet elke katholiek een jezuïet was, iets wat de *NRC* niet scheen te begrijpen. ‘En wie zijn die Jezuiten? De Nieuwe Rott. Courant zegt het met duidelijke woorden: allen die het gezag van Rome eerbiedigen. Wel dan zal het blad voor de katholieke gewetens weinig te strijden hebben.’¹⁵⁸ Voor de *Tilburgsche Courant* was de heimelijke boodschap van de *NRC* duidelijk: hoewel de liberalen officieel voor iedereen gewetensvrijheid wilden gold dit niet voor de katholieken. Het blad had dan ook schoon genoeg van de liberale propagandamachine die het *NRC* moest voorstellen. ‘En dat doet zij (de *NRC*) ook met volle overtuiging; de woorden Ultramontaan en Jezuit worden door haar slechts gebezigd om op echt liberale wijze onverdraagzaamheid op te wekken, ten einde daarmee oogenblikkelijk haar voordeel te doen.’¹⁵⁹ Katholieken waren er dus van overtuigd dat de liberalen deze beschuldigingen vooral uitten om de verkiezingsstrijd te winnen. Net als *De Tijd* had gedaan in hetzelfde decennia wees ook de *Tilburgsche Courant* er dus op dat

¹⁵⁵ *De Tilburgsche Courant*, 26 juni 1869.

¹⁵⁶ Ibidem.

¹⁵⁷ Ibidem.

¹⁵⁸ Ibidem.

¹⁵⁹ Ibidem.

liberalen de jezuïtische mythe vooral gebruikten om katholieken verdacht te maken en zichzelf beter te presenteren. De tactiek van de liberalen scheen echter wel te werken. Na het tellen van de stemmen bleek dat (de eerst populaire) Van de Biesen verslagen was door zijn liberale tegenstander J.W.H. Rutgers van Rozenburg.¹⁶⁰

Naast de binnenlandse politiek was er ook een andere reden waarom het jezuïtisme eind jaren zestig een prominente plaats had in het politieke debat. Rome, nog steeds onder gezag van de paus, lag onder vuur door koning Victor Emmanuel, en het zag er naar uit dat de stad zich bij het Italiaanse koninkrijk zou voegen. Al het hele decennia werd er in de Nederlandse pers fel over de Italiaanse eenwording geschreven.¹⁶¹ Nederland nam in deze kwestie ook een bijzondere positie in omdat uitzonderlijk veel Nederlandse katholieken zich aansloten bij het Pauselijke leger. Deze zogenaamde Zouaven wilden Rome voor de Paus behouden, een taak waar ze uiteindelijk niet in slaagden.¹⁶² De Zouaven werden in deze kwestie echter gesteund door de Nederlandse katholieke pers en zodoende werd ook het liberale vrijheidsideaal van Victor Emmanuel door katholieke kranten in extreme termen bekritiseerd. Zo schreef *De Tijd* over Victor Emmanuel als een heerser die ‘kroon en scepter [heeft] vervangen door den dolk en de muts der Jakobijnen, en spreekt in zijne proklematiën als een struikroover tot zijne bandieten, roem dragende op vooroordelen door roof, list, bedrog, verraad en sluipmoord behaald.’¹⁶³ Vanzelfsprekend viel dit niet goed bij de Nederlandse liberalen. Op deze manier ontstond er een situatie waarbij beide partijen verder uit elkaar groeiden en elkaar binnen het politieke debat aanvielen. Katholiek historicus Nuyens constateerde in dezelfde periode dan ook dat ‘de Garibaldiistische sympathiën van de liberale bladen duizenden van ons’ hadden ‘overgebracht naar het ultramontaanse kamp’.¹⁶⁴ De spanningen in Italië zorgden dus voor een grotere verwijdering tussen katholieken en protestanten en stimuleerde het gebruik van anti-jezuïtische propaganda in de jaren 1860. Daarnaast maakte ook Duitsland woelige tijden door waarbij onder Bismarck katholieken vaker het slachtoffer werden op politiek gebied. Dit werd vanaf 1870 een nog belangrijkere factor.

¹⁶⁰ <http://www.parlementairdocumentatiecentrum.nl/id/vg09116c14zw> (8 mei 2012).

¹⁶¹ Henk te Velde, ‘De Risorgimento in Nederland. Binnenlandse tegenstellingen rond een internationale kwestie’ in *De Negentiende Eeuw*, 35 (2011) 105-118, deels gebaseerd op: Sake Schoorl, *Il Risorgimento vanuit Nederland, blijdschap en woede. De Nederlandse publieke opinie over de Italiaanse eenwording*, BA-eindwerkstuk, Leiden 2011.

¹⁶² Velde, te, ‘De Risorgimento in Nederland’, 114.

¹⁶³ Ibidem, 115.

¹⁶⁴ Ibidem, 116.

5: De jaren 1870: Een Nederlandse Kulturkampf?

In de jaren 1870 werden de oude politieke verhoudingen overhoop gegooid. De conservatieven waren feitelijk opgehouden te bestaan. Daarnaast waren de klassieke boegbeelden van de liberale en antirevolutionaire groepen verdwenen. Thorbecke overleed als zittend premier in 1872 en Groen van Prinsterer enkele jaren daarna in 1876. Thorbecke werd opgevolgd door Johannes Kappeyene van de Copello die het belang van onderwijs op de kaart zette voor de liberalen. De opvolger van Groen was Abraham Kuyper die verwoede pogingen deed (en uiteindelijk erin slaagde) de antirevolutionaire achterban, of ‘kleine luyden’ te organiseren. Het resultaat was dat in 1879 de Antirevolutionaire Partij de eerste moderne politieke partij in Nederland werd.¹⁶⁵

Deze ontwikkelingen vielen niet gunstig uit voor de katholieken in Nederland. De meer radicale liberalen keerden zich verder af van de katholieken en kregen een sterker antiklerikaal standpunt.¹⁶⁶ Hiernaast waren de orthodox-protestanten echter nog niet bereid samen te werken met katholieken om deze antiklerikale tendens tegen te gaan.

De gebeurtenissen in het buitenland (specifiek Duitsland) verergerden de situatie. In 1871 versloeg Duitsland met een bepalende veldslag het katholieke Frankrijk in een langdurig conflict. Veel Duitse burgers hadden echter het idee dat de oorlog nog niet voorbij was en dat de strijd zich moest verlengen tegen de katholieke inwoners van Duitsland. Onder leiding van Bismarck werden er vervolgens meerdere antikatholieke wetten in het leven geroepen die tegenwoordig bekend staan als de Kulturkampf. Naast politieke beperking stonden Duitse Katholieken op sociaal gebied ook wankel in de samenleving. Veel protestantse Duitsers stonden onder invloed van Bismarck en de oorlog tegen Frankrijk zeer negatief tegenover hun katholieke medeburgers.¹⁶⁷

In Nederland waren de reacties op de Kulturkampf veelal negatief. Liberalen in Nederland benadrukten vooral de verschillen tussen Nederland en Duitsland. In Duitsland zouden kerk en staat nog teveel met elkaar zijn verbonden waardoor er excessen zoals de Kulturkampf konden ontstaan.¹⁶⁸ Antirevolutionairen deelden de afwijzende houding tegenover de gebeurtenissen in Duitsland. Zij deden dit echter niet om dezelfde reden. Antirevolutionair boegbeeld Kuyper gebruikte de gebeurtenissen in Duitsland vooral als voorbeeld om Nederlandse burgers te waarschuwen voor een liberaal bewind. Zo sprak de

¹⁶⁵ Aerts e.a., *Land van kleine gebaren* 116.

¹⁶⁶ Bornewasser, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context*, 365.

¹⁶⁷ Gross ‘Kulturkampf and unification’ 545-546.

¹⁶⁸ Peter de Coninck, *Een les uit Pruisen. Nederland en de Kulturkampf, 1870-1880* (Hilversum 2005) 208-210.

antirevolutionaire krant van Kuyper *De Standaard* over liberaal Kappeyene van de Copello als een ‘op en top gezagsman; man desnoods van het geweld; een natuur à la Bismarck.’¹⁶⁹

De negatieve houding tegenover de Kulturkampf betekende echter niet dat de katholieken in Nederland het aanzienlijk beter kregen. Want hoewel de praktijken in Duitsland duidelijk verkeerd waren gold dit niet voor de keuze van de slachtoffers. Politiek gezien kregen Nederlandse katholieken nieuwe maatregelen te verduren onder een liberaal bewind. Zo werd onder druk van Nederlandse liberalen de Nederlandse ambassade in Vaticaanstad afgeschaft. Daarnaast laaide ook de schoolstrijd weer op onder het kabinet van Kappeyene en werd het lastiger om het katholiek en orthodox-protestants onderwijs in stand te houden.¹⁷⁰ Katholieke maar ook Protestantse kopstukken zoals Kuyper stelden Kappeyene voor als de leider van de ‘Nederlandse Kulturkampf’. Hoewel het anticonfessionele gedachtegoed van Kappeyene relatief meeviel was dit vijandbeeld van Kappeyene een stuwende kracht achter de organisatie van antirevolutionairen en katholieken in Nederland. Feitelijk maakten de katholieken zich hier dus schuldig aan wat ze de liberalen constant verweten; het creëren van een vijandbeeld om de eigen groep sterker te maken. Door Kappeyene als een tweede Bismarck voor te stellen konden katholieken zich intern beter verenigen. Vanwege de buitenlandse gebeurtenissen en de ‘Nederlandse Kulturkampf’ laaiden er in Nederland hernieuwde discussies op over het processieverbod en vond er regelmatig (vooral in Limburg) religieus geweld plaats.¹⁷¹

Onder invloed van de Kulturkampf maakte Nederland in de jaren zeventig een opleving van anti-jezuïtisme mee.¹⁷² De Nederlanders keurden de zogenaamde jezuïetenwet van Bismarck sterk af. Deze wet had als doel om alle jezuïeten uit Duitsland te verbannen. Volgens Nederlandse liberalen en protestanten had deze wet echter weinig effect en zou het vooral als hulpmiddel dienen om de jezuïeten een martelaarschap te verlenen.¹⁷³ Volgens de nieuwe generatie van liberalen in Nederland was het beter om het volk goed onderwijs te geven en op die manier de ‘sprookjes van het katholicisme’ uit te bannen.¹⁷⁴ Resultaat van de jezuïetenwet was echter dat veel jezuïeten uit Duitsland wegvluchtten en zich in Nederland vestigden. Gevolg was dat onder invloed van deze nieuwe jezuïeten nieuwe kloosters en opleidingshuizen werden gevestigd, soms gepaard met versterkte ultramontaanse sentimenten.

¹⁶⁹ Coninck, de, *Een les uit Pruisen*, 254-258.

¹⁷⁰ Henk te Velde en Peter Jan Margry ‘Contested rituals and the battle for public space: the Netherlands’ in C. Clark, W. Kaiser (red.), *Culture wars. secular-catholic conflict in nineteenth-century Europe* (Cambridge 2003) 129-151, aldaar 134-135.

¹⁷¹ Margry, *Teedere quasties*, 318-325.

¹⁷² Margry, ‘Jezuïetenstreken’ 53.

¹⁷³ Coninck, de, *Een les uit Pruisen*, 210-112.

¹⁷⁴ Ibidem.

Er kwamen verschillende bezwaren tegen deze nieuwe opleving van jezuïeten met bijbehorende processies in het zuiden. Zo zouden deze door jezuïeten geleide processies staatsgevaarlijk zijn en aanleiding geven tot laster en misdrijven. Daarnaast waren ze niet te rijmen met het moderne leven en brachten ze Nederland economische schade toe. In 1875 stelde de jezuïet Patiss een processie-apologie op waarin hij deze bezwaren tegen jezuïeten en processies bestreed.¹⁷⁵ Deze verdediging van jezuïeten leverde echter weinig op en antikatholiek en anti-jezuïtisch sentiment steeg.

De mythe in de koloniën.

Vanaf 1870 werd er ook overzee gebruik gemaakt van de jezuïtische mythe. Dit is opvallend omdat er in deze gebieden geen grote scheiding bestond tussen protestanten en katholieken. De tegenstelling lag vooral tussen de Islam van de inheemse bevolking en het protestantisme van de Nederlandse kolonisten.

Toch vond de politieke mythe rondom jezuïeten ook zijn weg naar Nederlands-Indië. Zo plaatste de Samarangse krant *De Locomotief* een historische beschouwing van de orde waarmee het blad wilde bewijzen dat de jezuïeten alleen maar konden vernietigen. ‘Waar de Turk zijn voet zet, daar versterft het gras’ was volgens de krant perfect toepasbaar op de jezuïtische orde.¹⁷⁶ De ‘achterlijkheid’ van (geboorteland van Loyola) Spanje in de negentiende eeuw was volgens *De Locomotief* al een groot bewijs van de vernietigende kracht van de orde. De jezuïtische inquisitie onderdrukte in dit land de wetenschap en volksverlichting en bereikte alleen maar algemene achteruitgang. Maar ook in andere landen hadden de jezuïeten een verderfelijke invloed gehad. Zo waren de jezuïeten de aanstichters van de dertigjarige oorlog in Duitsland. In Bohemen waren de jezuïeten daarnaast de vernietigers van de gehele cultuur. Polen was geheel verloren gegaan door de jezuïeten en Engelse katholieken werden lange tijd vervolgd vanwege de wanpraktijken van de jezuïtische orde. De decennia voor de Franse revolutie werden beheerst door jezuïeten, en zij waren dan ook de oorzaak van de wanstaltige toestand van het hof. Indirect hadden de Fransen de ‘grote revolutie’ eigenlijk aan de jezuïeten te danken. Volgens de krant was Frankrijk met behulp van de jezuïtische orde in zulk erbarmelijke toestand geraakt dat het niet anders kon dat er een revolutie uitbrak.¹⁷⁷ De lezer kon volgens de krant dan ook niet anders dan onderkennen de jezuïeten een spoor van vernietiging en ellende achterlieten.

¹⁷⁵ Margry, *Teedere quasties*, 310.

¹⁷⁶ *De locomotief: Samarangsch handels- en advertentie-blad*, 8 juni 1872.

¹⁷⁷ Ibidem.

Waarschijnlijk wilde de koloniale pers zich vooral spiegelen aan de situatie binnen het vaderland. De media in de koloniën stond onder het gezag van de Nederlandse kolonisten en wilde de Nederlandse nationale identiteit ook hier laten wortelen. Door gebruik te maken van de jezuïtische mythe behielden Nederlanders in de koloniën toch nog een soort binding met het vaderland. Op deze wijze hielp de mythe mee aan het construeren van een Nederlandse identiteit in Nederlands-Indië.

Katholieke organisatie

In de jaren 1870 kwam katholieke organisatie goed op gang. De gebeurtenissen in Duitsland maakten Nederlandse katholieken bewust van hun eigen wankele situatie. Onder buitenlandse druk werd de interne cohesie sterker wat zich ook uitte in een felle katholieke stem wanneer het binnen het politieke debat over de jezuïtische mythe ging. Met het dagblad *De Tijd* hadden katholieken ook in 1870 een stevige voorvechter.

Eerder in de negentiende eeuw beschermde *De Tijd* vooral katholieken. De krant maakte duidelijk dat Nederlandse katholieken niet konden worden vergeleken met jezuiten en dat daarom de kritiek vanuit liberale en protestantse hoek geen feitelijke basis had. Vanaf het midden van de jaren 1860 werd het blad echter sterk antiliberaal en ultramontaans wat een koerswijziging tot gevolg had.¹⁷⁸ Jezuiten werden niet meer als buitenstaanders beschouwd maar eerder als voorbeeld voor andere katholieken. Het blad plaatste in 1871 dan ook een artikel waarin werd betoogd dat de jezuiten moesten worden gezien als de steunpilaren van de Katholieke Kerk.¹⁷⁹ Daarnaast benadrukte *De Tijd* dat gruwelen die zich in andere (katholieke) landen afspeelden niet het werk waren van jezuiten maar van geheime genootschappen.¹⁸⁰ Feitelijk draaiden katholieken op dit punt de heersende mening van liberaal en orthodox-protestants Nederland om. De liberalen en protestanten beweerden juist dat die zogenaamde geheime genootschappen werden gevormd door jezuiten. Het waren de jezuiten die in het geheim complotteerden en zo landen in chaos wisten te storten. Volgens *De Tijd* was dit dus echter onzin en was er een duidelijk onderscheid te maken tussen de ‘steunpilaren van de katholieke kerk’ en de gevreesde geheime genootschappen.

De krant ging echter verder en kwam ook met beschuldigingen. Zo zouden Nederlandse protestanten zich aansluiten bij verschillende revoluties om op deze manier de

¹⁷⁸ Schneider, *De Nederlandse krant*, 214.

¹⁷⁹ *De Tijd*, 30 maart 1871.

¹⁸⁰ Ibidem.

haat voor jezuïeten te kunnen ‘voeden en op te drijven’.¹⁸¹ Dat de bepaalde revolutie niet bij de morele overtuiging van de protestant paste was bijzaak, het zwartmaken van de jezuïet was van groter belang. Hiernaast maakte de krant echter ook een verwijt aan de eigen lezer. Zo vond *De Tijd* het onbegrijpelijk dat er ook katholieken waren die zich achter het anti-jezuïtisme schaarden. Katholieken zouden trots moeten zijn op hun geloof en zich als geloofsgemeenschap achter de jezuïeten scharen. *De Tijd* betreurde het zeer dat veel katholieken werden uitgescholden voor jezuïet. Volgens het blad moesten de katholieken deze term echter niet als scheldwoord maar als ‘ere naam’ dragen.¹⁸²

De radicale richting die *De Tijd* had ingeslagen sprak duidelijk door in dit artikel. Niet langer waren de jezuïeten een groep waar de Nederlandse katholiek zich van moest distantieëren. Voortaan was de jezuïet juist het ideaalvoorbeeld voor een rechtschapen katholiek. Het was duidelijk dat de spanningen tussen katholiek Nederland en de rest op scherp stonden. *De Tijd* maakte zich daarnaast niet onterecht zorgen over de gebeurtenissen in Duitsland. In de Duitse bladen was een ware hetze aan de gang tegen alles wat katholiek was. Katholieken werden vooral gezien als ‘vaderlandlozen’ en voorgesteld als de grootste vijanden van het Duitse rijk. Het was volgens verschillende Duitse bladen dan ook geoorloofd, ja zelfs een plicht, om uitzonderlijke wetten voor katholieken op te stellen. *De Tijd* was het hier echter grondig mee oneens. De krant was van mening dat Katholieken alle rechten moesten genieten die andere Duitse burgers ook genoten.¹⁸³

Verdediging vanuit het zuiden.

Niet alleen *De Tijd* profileerde zich in de jaren 1870 als de verdediger van katholieken en deels jezuïeten. Vanaf de tweede helft van het decennia publiceerde de *Tilburgsche Courant* een aantal artikelen met eenzelfde invalshoek. Deze krant was al eerder ter sprake gekomen toen deze in de jaren 1860 kamerkandidaat Van de Biesen sterk verdedigde. Vanaf 1875 verschenen in de *Tilburgsche Courant* een aantal artikelen die zich sterk afzetten tegenover de heersende negatieve reacties tegenover het jezuïtisme.

In 1875 plaatste de krant een woedende reactie op de liberale pers. Volgens de *Tilburgsche Courant* was het enige doel van de liberale pers om de bevolking op te hitsen tegen het katholicisme. Dit deden de liberalen met geruchten over jezuïtische invloed in het leger, de spoorwegen en zelfs binnen het beheer van de koloniën. Daarnaast zouden volgens

¹⁸¹ Ibidem.

¹⁸² Ibidem.

¹⁸³ *De Tijd*, 15 december 1871.

diezelfde liberalen alle gevluchte Duitse ‘onruststokers’ (waarmee de jezuiten werden bedoeld) met open armen worden ontvangen in Nederland.¹⁸⁴ *De Tilburgsche Courant* vond deze uitspraken van de liberalen schandelijk en was van mening dat het niet anders kon dat de schrijvers van deze lasterlijke berichten de geruchten zelf niet eens geloofden. Kort gezegd was volgens de krant het enige doel van de liberale pers het zwartmaken van de Nederlandse katholieke bevolking. Dit gebeurde volgens de katholieken met leugens en had als enige resultaat de bevordering van onverdraagzaamheid.¹⁸⁵ Net als *De Tijd* geloofde dus ook de Tilburgse krant dat de liberalen de jezuïtische mythe alleen maar gebruikten om Nederlandse katholieken te benadelen. De krant beweerde zelfs dat al deze negatieve propaganda van liberale zijde slecht voor Nederland was omdat het de bevolkingsgroepen uit elkaar zou drijven.

Twee jaar later publiceerde de krant een artikel wat als vervolg mag worden gezien van het stuk uit 1875. De toon van het artikel was echter meer bedaard en het leek erop dat de krant er vertrouwen in had dat het anti-jezuïtisme van de liberale pers niet klakkeloos werd geloofd en overgenomen door de Nederlandse bevolking. Er was aan het begin van het artikel zelfs ruimte voor een cynische toon waarin werd betoogd dat liberalen in Nederland al begonnen te beven wanneer zij slechts van jezuiten hoorden spreken.¹⁸⁶ Het lijkt erop dat de *Tilburgsche Courant* in dit artikel de aanhangers van het anti-jezuïtisme enigszins belachelijk probeerde te maken. Zo vond de krant een jezuïet vergelijkbaar met een doodnormaal burger. Er was echter wel een verschil, en dat was dat de gemiddelde jezuïet ‘meer ondervinding en studie achter den rug [heeft] dan de ex-dominees en andere liberale dagbladschrijvers’¹⁸⁷ De krant was hierom nog steeds van mening dat de liberale pers hun ‘anti-jezuïtische fabeltjes’ alleen maar gebruikte als sensatiemiddel om lezers te trekken.¹⁸⁸ Vervolgens herhaalde de krant alle geruchten die de liberalen over de jezuiten hadden verspreid met zo’n grote overdrijving in de hoop dat de lezers inzagen wat voor onzin de liberalen eigenlijk verspreidden. Uiteindelijk sloten de katholieken serieus af door na alle cynische taal een buitenlandse (antikatholieke!) bron aan te halen die beweerde dat de jezuiten helemaal niet de invloed hadden die ze toegedicht kregen. Zo zouden jezuiten onder andere minder raadgevers aan het Vaticaan hebben dan andere orden. Het gerucht dat de paus een marionet van de jezuiten was had volgens de katholieke krant dan ook geen feitelijke grondslag. Het

¹⁸⁴ *De Tilburgsche Courant*, 23 december 1875.

¹⁸⁵ Ibidem.

¹⁸⁶ *De Tilburgsche Courant*, 4 november 1877.

¹⁸⁷ Ibidem.

¹⁸⁸ Ibidem.

stelde de *Tilburgsche Courant* dan ook zwaar teleur dat buitenlandse antikatholieke bladen wel de waarheid inzagen maar dat de Nederlandse liberale pers hun fabeltjes bleef verspreiden. ‘Waarom ? Het spooksel der Jezuïeten komt hun uitstekend in hun kraam te pas, ergo, het moet behouden blijven. Sluw moge het zijn, maar eerlijk is het niet.’¹⁸⁹ Volgens het katholieke blad bleef de negatieve toon over jezuïeten dus alleen maar bestaan om Nederlandse katholieken hiermee aan te vallen binnen het politieke debat.

Ook in het laatste jaar van de jaren 1870 bleef de *Tilburgsche Courant* dezelfde mening toegedaan en betreurde de negatieve houding rondom jezuïeten. De krant maakte hierbij een onderscheid tussen twee groepen. Aan de ene kant bestonden er bedriegers die de jezuïtische mythe bewust verspreidden. Daarnaast viel een groot deel van de Nederlanders echter onder de bedrogenen, mensen die de mythe rondom jezuïeten alleen maar geloofden. Laatstgenoemden viel weinig te verwijten. Dit waren protestantse, liberale en soms zelfs katholieke burgers die misleid werden door de eerste groep.¹⁹⁰ Feitelijk wisten bedrogenen niet eens waarom de jezuïeten gevreesd moesten worden. ‘Vraagt men hoe de Jezuïet er uitziet, waar en hoe hij zijn onzalige macht doet gevoelen, men staat even verlegen alsof men den bijgeloovige naar het voorkomen en de functiën van een spook of weerwolf zou vragen. Men weet alleen te vertellen dat de Jezuïet een onmenschen en nog heel wat meer is, en de bron van alle kwaad op deze wereld’.¹⁹¹ Onschuldige burgers werden dus opgehitst tegen de katholieke bevolking met behulp van een spookbeeld. De bedriegers die de geruchten verspreidden vormden echter het grote gevaar. Volgens de krant zocht deze groep de vernietiging van de Katholieke Kerk. Omdat de jezuïeten de grootste steunpilaren van de kerk waren moesten zij als eerste worden aangevallen.¹⁹²

Daar kwam nog eens bij dat de jezuïeten al eeuwenlang een slechte reputatie hadden en zo een ideaal schrikbeeld vormden om de katholieke kerk te benadelen. Als voorbeeld werd door de *Tilburgsche Courant* een situatie in Frankrijk aangehaald waar in 1875 een wet was ingesteld die katholiek onderwijs ontmoedigde. Ondanks dat (volgens de *Tilburgsche Courant*) jezuïetenonderwijs een stuk geleerder was dan dat op reguliere universiteiten werd dit toch benadeeld, puur omdat het onderwijs katholiek was. De *Tilburgsche Courant* noemde dit ‘een echt liberaal en radicaal middel om van de overwinning verzekerd te zijn. Ook een

¹⁸⁹ Ibidem.

¹⁹⁰ De *Tilburgsche Courant*, 27 maart 1879.

¹⁹¹ De *Tilburgsche Courant*, 10 juli 1879.

¹⁹² De *Tilburgsche Courant*, 27 maart 1879.

eerlijk middel? Goede hemel, wie vraagt naar eerlijkheid, waar het Katholieken e , in nog sterker mate, waar het Jezüieten geldt?’¹⁹³

Vervolgens presenteerde de krant de jezuïtische orde als het middel wat door god was gekozen om de reformatie tegen te gaan. ‘Deze roemrijke keurbende der Kerk stuitte den voortgang der hervorming, dreef haar naar het Noorden terug en ontrukte haar ook daar nog een goed gedeelte van haar gebied.’¹⁹⁴ Volgens de *Tilburgsche Courant* zouden katholieken en jezuïeten binnenkort echter weinig meer te vrezen hebben van het protestantisme. De katholieke spreekbuis was ervan overtuigd dat het protestantisme al langzaam van binnenuit uiteen viel en er binnen korte tijd geen grote protestantse vijand meer zou bestaan. De jezuïeten hadden echter een nieuwe vijand te bevechten: de vrijmetselarij. Niet de jezuïeten maar de vrijmetselarij greep de macht in meerdere landen (O.A. Frankrijk) en deze orde deed er alles aan om de geëerde orde der jezuïeten te vernietigen.¹⁹⁵

Het beeld van de *Tilburgsche courant* dat er een vijandschap bestond tussen jezuïeten en vrijmetselaars klopte met de realiteit. In de jaren ’40 zagen we al dat de vrijmetselaars de jezuïtische orde fors bekritiseerden. Beide groepen droegen zelf actief bij aan de verdachtmaking van de ander.¹⁹⁶ Omdat de groepen elkaar als het ultieme kwaad zagen vormden beide een motor voor stereotypering en werden onder andere katholieken hier de dupe van.

De definitieve oplossing van het vermeende jezuïetenprobleem

Deze reeks van katholieke artikelen was een reactie op de nog steeds verschijnende publicaties van anti- jezuïtische en antikatholieke artikelen door liberalen en antirevolutionairen. De sterk ultramontaanse houding van de katholieke bladen was binnen het politieke debat niet onopgemerkt gebleven. Zo reageerde de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zeer sarcastisch op de plotseling positieve toon waarmee jezuïeten werden beschreven door katholieken.

‘Die brave Jezüiten. 't Is toch maar waar: eerlijk duurt het langst. Wat zijn ze toch belasterd! Wat leelijke dingen wisten Protestanten, zelfs Katholieken van ze te vertellen! Bankbreuk, koningsmoord, het ontfutselen van erfenissen, al dergelijke liefelijkheden werden hun voor de voeten geworpen. Maar er is niets van waar, niet het geringste. Alles leugen en laster, alles! De geschiedboeken waarin het beschreven staat, de rechterlijke vonnissen, de

¹⁹³ Ibidem..

¹⁹⁴ *De Tilburgsche Courant*, 10 juli 1979.

¹⁹⁵ Ibidem.

¹⁹⁶ Floor Meijer, *Wereldburgers. Vrijmetselaren en de stad Amsterdam 1848-1906* (Amsterdam 2010) 113-114.

parlementsbesluiten die er van gewagen, zelfs de bul van Clemens XIV. 'Dominus ac Redemptor' waarin het bevestigd wordt, allemaal vruchten van een populair vooroordeel.'¹⁹⁷

Hierna liet het blad de sarcastische toon vallen en betoogde dat het uiterst gevaarlijk was om te denken dat alle gruweldaden van de jezuiten uit vooroordelen zouden bestaan.¹⁹⁸ Daarom nam de *Letteroefeningen* het op zich om de Nederlander te waarschuwen tegen de 'kanker' die het jezuïtisme volgens het blad was.¹⁹⁹

Vervolgens werd het resultaat van jezuïtische invloed besproken om daarna met eventuele oplossingen te komen. De voornaamste zorg voor het protestantse blad was de vermeende lijfspreuk van het jezuïtisme; het doel heiligt de middelen. Zo zouden jezuiten met deze leefregel de samenleving hebben gecorrumpeerd door te stellen dat alles zomaar was toegestaan. Op deze manier hadden de jezuiten de 'mogelijkheid geopend om tegelijk het losbandigste, onzedelijkste leven te leiden en een goed Christen te zijn.'²⁰⁰ Daarnaast was de leefregel ook uiterst gevaarlijk in de handen van de politiek. Op deze manier konden heersers immers allerlei onderdrukkende of verkeerde acties legitimeren met het argument dat ze een hoger doel dienden.²⁰¹ Het blad had dus ernstige zorgen over de corrumperende moraal die de orde op de samenleving had. Jezuiten werden op deze manier de schuld gegeven van misstanden in de samenleving waar geen regelrechte verklaring voor was te geven. De *Letteroefeningen* constateerde dan ook bij verschillende burgers een terugval van de vroomheid en gebruikte de jezuiten om dit te verklaren.

Het blad zat echter met een probleem hoe deze jezuïtische invloed bestreden kon worden. Want, zo stelde de *Letteroefeningen*: 'Al ware het mogelijk alle leden der Jezuiten-orde op een eiland te zetten, midden in de groote Oceaan, al doodde men ze allen, gelijk indertijd Elia de Baalspriesters, dan bleef het Jezuïtisme toch bestaan. Want het is een zedelijk kwaad, dat geene regeering ter wereld kan uitroeijen met wetten en decreten, dat niet genezen wordt door de uiterlijke ziekteverschijnselen, maar slechts door de oorzaak der kwaal weg te nemen'²⁰² Hier werd in de *Letteroefeningen* iets geschreven wat bijna alle media al jaren impliceerden: het jezuïtisme behoorde niet meer rechtstreeks tot de jezuiten. Hoewel de jezuiten wel de oorspronkelijke stichters van het gedachtegoed waren was het nu een

¹⁹⁷ J.A. Bruins 'De Jezuiten. - Geschiedenis en leer der Jezuiten-orde. Eene bijdrage tot verklaring der Ultramontaansche woelingen onzer dagen. Naar het Hoogduitsch van P.L.F. Hoffmann. door G.P. Kits van Heyningen.' *Vaderlandssche Letteroefeningen*(jaargang 1873) 448-465, aldaar 448.

¹⁹⁸ Bruins, 'De Jezuiten' 449.

¹⁹⁹ Ibidem, 450.

²⁰⁰ Ibidem, 457.

²⁰¹ Ibidem, 461.

²⁰² Ibidem, 462.

ideologie waar iedereen zich schuldig aan kon maken. Zonder daadwerkelijke jezuiteten zou het jezuïtisme dus wel degelijk blijven bestaan. Hieruit kon worden geconcludeerd dat feitelijke acties tegen jezuiteten niets zouden uithalen. En zouden de bestrijders van de jezuiteten op deze manier immers niet zelf de leefregel van het jezuïtisme overnemen? Wanneer jezuïtisme met onverdraagzaamheid beantwoord werd het doel waarlijk met alle middelen geheiligd en zou dit dus een triomf voor het jezuïtisme betekenen.

Dit alles kan als een forse kritiek op Duitsland worden gelezen. De Duitsers probeerden met geweld de jezuiteten uit te drijven maar verlaagden zich zo automatisch tot het niveau van de jezuiteten zelf. Nederland was echter niet in deze val getrapt en het blad had dan ook een alternatief om het jezuïtisme te kunnen uitbannen. Volgens de *Vaderlandsche Letteroefeningen* was het enige strijdmiddel tegen het jezuïtisme ware vroomheid gepaard met een zedelijk gevoel en verstandelijke ontwikkeling.²⁰³ Die dan de Jezuiteten bekampen wil, hij gorde zich eene geestelijke wapenrusting aan, hij kweeke in zich zelve en onder anderen eene vroomheid die meer is dan kerkelijkheid, een zedelijk gevoel, dat niet naar den uiterlijken schijn de daden beoordeelt, eene verstandelijke ontwikkeling, die in kerk noch belijdenis beperkende grenzen vindt.²⁰⁴ Het zou een lange tijd kunnen duren maar volgens de *Vaderlandsche Letteroefeningen* waren zedelijkheid en verstandelijke ontwikkeling de enige manier om het jezuïtisme voorgoed uit te kunnen bannen. Daarnaast sprak hierin ook de trots door dat binnen Nederland de vrijzinnige gedachte had gewonnen van de onverdraagzaamheid. Op deze manier liet Nederland zien nog steeds zeer pluriform te zijn in tegenstelling tot buurland Duitsland.

²⁰³ Ibidem, 463.

²⁰⁴ Ibidem.

6: De jaren 1880 en 1890: De mythe op zijn retour

In de jaren 1880 wisten de politieke opposenten van de liberalen zich verder te organiseren. Onder leiding van Abraham Kuyper begon de nieuw opgerichte Antirevolutionaire Partij de orthodoxe burgers te mobiliseren.²⁰⁵ Daarnaast vonden de katholieken een nieuw boegbeeld in de persoon van Herman Schaepman. Schaepman was een katholieke priester en daarmee één van de eerste katholieken die intrek nam in de Tweede Kamer. Daarnaast werd Schaepman redacteur van bekend katholiek blad *De Tijd*.²⁰⁶ Op politiek gebied betekende het 'leiderschap' van Schaepman een grote emancipatie voor de katholieken binnen de politiek. Schaepman zocht ondanks religieuze verschillen toenadering tot Kuyper en samen vormden ze een forse oppositie tegenover de liberalen. De voornaamste reden voor deze vereniging was de onderwijspolitiek waarbij beide groepen van mening waren dat er overheidsfinanciering voor bijzonder onderwijs moest komen. Uiteindelijk resulteerde dit in het kabinet Mackay (1888-1891). Een kabinet samengesteld uit katholieken en antirevolutionairen. Ondanks het nobele streven van beide fracties om zich in te zetten voor het bedreigde geloofsleven slaagde dit kabinet er niet in om een stabiele basis te vormen. Vanwege deze instabiliteit voerde het kabinet een voorzichtig conservatieve politiek. Uiteindelijk viel het kabinet na drie jaar zitting over een aanpassing op de dienstplichtwet. De katholieken en antirevolutionairen hadden echter wel voor elkaar gekregen dat er een gedeeltelijke subsidie ontstond voor het bijzonder onderwijs.

De jaren 1890 stonden vooral in het teken van de strijd om kiesrecht. Zo pleitte Minister Johannes Tak van Poortvliet in 1892 dat iedere volwassen man die kon lezen en schrijven kiesgerechtigd zou moeten zijn. De kamer raakte hier ernstig over verdeeld en het resultaat was een anti-Takkiaans liberaal kabinet. Hoewel algemeen kiesrecht voor mannen nog niet werd gerealiseerd kwam er uiteindelijk wel een versoepeling waardoor steeds meer mannen het kiesrecht verworven.²⁰⁷

Naast een versterkte positie op politiek gebied kregen katholieken het sociaal ook beter binnen de samenleving. De zichtbare uitoefening van het katholieke geloof binnen de samenleving verminderde wat uiteindelijk leidde tot minder tegengeluid vanuit protestantse kring. In het algemeen vond er op religieus gebied ook voor de katholieken een overgang

²⁰⁵ Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 124.

²⁰⁶ Nic Schrama, *Dagblad De Tijd 1845-1974* (Nijmegen 1996) 100-119.

²⁰⁷ Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 152-153.

plaats van openbare naar private sfeer. Hierbij hielp het dat bedevaarten steeds vaker per trein werden gedaan waardoor openlijke bedevaartsprocessies schaars werden.²⁰⁸

Hiernaast trad er ook een verandering op in de klassieke verhoudingen binnen de Nederlandse bevolking. Met de opkomst van het socialisme kwam de nadruk in de maatschappij te liggen op uitbreiding van het kiesrecht en arbeidersrechten. De klassieke frictie tussen protestanten en katholieken maakte ook in de samenleving plaats voor een ‘gedoogconstructie’ die zich opstelde tegen het toenemende anticonfessionalisme van de liberalen.²⁰⁹ Katholieken wisten zich kortom in en buiten de politiek te verenigen met protestanten om zo samen een front tegen het liberalisme en opkomende socialisme te vormen.

Het nieuwe confessionele verbond zorgde ervoor dat kritiek vanuit orthodox-protestantse hoek verminderde. Daarnaast richtten de liberalen hun pijlen nu meestal op confessionelen en werd kritiek meer anticonfessioneel dan antikatholiek. Dit had ook tot gevolg dat de focus op een vermeende jezuïtische invloed ook enigszins op de achtergrond raakte. Dit betekende echter niet dat de eerdere mythes over jezuiten ook werden ontkracht. Toen in 1893 de Groningse historicus P.J. Blok dit wel probeerde vond hij veelal weerstand en werd hij een jezuitenvriend genoemd.²¹⁰ Blijkbaar was Nederland bereid het onderwerp stil te zwijgen maar duidelijk nog niet klaar voor een regelrechte verdediging van de jezuïtische orde. Juist het verbreken van de stilte door Blok zorgde voor een reactie waarin de mythe weer werd opgerakeld. Nederland wilde naar een samenleving toe waarbij gescheiden sferen voorop stonden en invloed binnen de eigen ‘zuil’ voorop stond. Nieuwe uitspraken over jezuiten zouden dit evenwicht kunnen verstoren.

Voortdurende katholieke verontwaardiging

Hoewel binnen het politieke debat het belang van de jezuïtische mythe grotendeels voorbij was brachten katholieken de kwestie rondom de jezuïtische mythe nog regelmatig ter sprake. Bij gebrek aan binnenlandse voorbeelden werd er echter gereageerd op buitenlandse artikelen. Zo maakten in 1880 katholieken zich in *De Tijd* druk om een artikel wat in een Duitse liberale krant verscheen. Deze krant richtte zich tegen een antisemitisch deel van de Duitse bevolking en vroeg de bevolking de joden geen kwaad te doen. De Joodse bevolking had Duitsland immers geen schade berokkend en ook zij hadden met het land het beste voor. Het artikel

²⁰⁸ Margry, *Teedere quasties*, 329.

²⁰⁹ Bornewasser, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context*, 365.

²¹⁰ Margry ‘Jezuitenstreken’ 56.

sloot vervolgens af met het oordeel dat elke Duitse burger gelijke rechten en vrijheden hoorde te hebben.²¹¹ Dit alles schoot Nederlandse katholieken behoorlijk in het verkeerde keelgat. Want waar was deze liberale tolerante sfeer in het Duitsland van 1870? De katholieken achter *De Tijd* waren zeer verontwaardigd dat de liberalen die nu tolerantie preekten een aantal jaren daarvoor nog Bismarck volgden in zijn Kulturkampf. Als de liberalen echt zo verdraagzaam waren als ze nu deden voorkomen waar waren zij dan in die ellendige jaren tijdens de Kulturkampf? ‘Waar waren zij, toen de anti-jesuitische petitiën iets veel ergers tegen katholieke staatsburgers vroegen; toen men ‘wettelijk’ geheele scharen burgers uit hun huizen verdreef, verbande, interneerde, ja zelfs van het duitse burgerrecht vervallen verklaarde!?’ Toen juist hadden zij vrede en humaniteit moeten prediken; want deze vervolgde katholieke geestelijken, monniken en nonnen, hadden geen enkel der misdrijven gepleegd, welke men aan een gedeelte der joden verwijten kan²¹²

Katholieken stonden niet alleen in deze mening over Duitsland. Een groot deel van de Nederlandse bevolking was zeer kritisch over Bismarck’s methodes en de Kulturkampf. *De Tijd* maakte echter in hetzelfde artikel wel gelijk van de mogelijkheid gebruik om hun mening over de Duitse joden kenbaar te maken. Ze waren onder andere verspreiders van een ‘giftige moraal’, bedrieglijk en zouden uiteindelijk de heerschappij over de Christenen in Duitsland willen. Het zijn de bekende voorbeelden die *De Tijd* juist probeerde te ontkrachten wanneer deze op jezuïeten werden toegepast. Katholieken maakten zich in dit voorbeeld dus net zo schuldig aan het negatief afschilderen van een bevolkingsgroep als anti-jesuitische liberalen en protestanten.

Enkele jaren later roerde het katholieke blad zich opnieuw rondom de jezuïeten. Wederom was het geen reactie op een liberale of antirevolutionaire krant. Dit keer refereerden de katholieken aan een boekje van de vrijmetselaar Alexander Adam. Het betrof hier werk waarin de jezuïeten en de katholieke kerk er niet goed vanaf kwamen. Zo zou volgens de vrijmetselarij de ‘priesterklasse (..) de geloovigen tot haat en vervolging tegen andersdenkenden’ aanzetten.²¹³ Daarnaast zou het jezuïtisme gelovigen verblinden en hiermee de geestelijke en zedelijke vrijheid van het volk vernietigen. De schrijver sloot uiteindelijk af met een waarschuwing dat men zich niet moest laten misleiden door de uiterlijke vroomheid van de orde. ‘Onder voorwendsel dat haar tusschenkomst volstrekt onmisbaar was, om de geloovigen voor het eeuwig zalig leven in den Hemel voor te bereiden, is zij geworden de

²¹¹ *De Tijd*, 22 november 1880.

²¹² Ibidem.

²¹³ *De Tijd*, 4 juli 1884.

duivelse kwelgeest, de verschrikkelijke beul der menschheid, de afschuwelijke geesel Gods, die overal, in de eenvoudige boerenstulp en in het met marmer bevloerd paleis, in het huisgezin en de gemeente, maar ook in maatschappij en Staat, niet ophoudt het werk van twist en tweedracht te zaaien, en in plaats van aan het menselijk geslacht den vrede te brengen, het moedwillig den vrede ontnemt en het daardoor in het ongeluk stort.²¹⁴

Hoewel we hebben gezien dat de katholieken flink konden uithalen naar vrijmetselaars en joden nam het blad nu de houding van de gedupeerde aan. *De Tijd* voelde zich als spreekbuis van katholiek Nederland dan ook fors benadeeld door deze ‘onthullingen’ van de vrijmetselarij. De krant verweet het de schrijver dat hij niet normaal over de katholieke kerk kon spreken maar dit alleen maar deed in termen als ‘de priesterklasse’ of de ‘jezuïtische hiërarchie’.²¹⁵ Katholieken waren dan ook sterk verontwaardigd en bedroefd dat de vrijmetselarij de ‘bitterste vijandschap’ koesterde voor de katholieke kerk. De krant vroeg zich af of dit ‘het Evangelie der liefde en der prediking van den vrede moeten genoemd worden(?)’, waarvan de vrijmetselaars zoo hoog opgeven!²¹⁶ Het lijkt er bijna op alsof de strijd lust van de katholieken geheel was verdwenen. In plaats van hard terug te slaan betreurde de krant de vijandelijke houding van vrijmetselaars tegenover de katholieke kerk.

Het is een mildere rol die katholieken vol bleven houden in de jaren 1890. Forse anti-jezuïtische opmerkingen bleven uit vanuit liberale kring. De hoogtijdagen van het anti-jezuïtisme (en antikatholicisme) waren voorbij en katholieken zelf waren ook minder radicaal dan in de voorgaande jaren. Het was voor de katholieken dan ook vooral belangrijk om erop te hameren dat Nederlandse katholieken echt geen complotterende jezuiten waren. Dat de katholieken nog steeds bang waren voor deze beeldvorming blijkt uit een uitlating in 1897; ‘Nu weten wij echter uit tal van verklaringen, dat bij liberalen én christelijk-historischen jesuïetisme = ultramontanisme = catholicisme’.²¹⁷ Hoewel de liberale pers inhoudelijk zweeg over het verband tussen jezuiten en katholieken bleef er onder katholieken de vrees bestaan dat ze als vermomde jezuiten werden gezien. Het is goed mogelijk dat deze vrees voor een deel strookte met de praktijk. Vooral bij de arbeiders en minder gegoede burgerij was de verbinding tussen katholieken en jezuiten vanzelfsprekend geworden onder decennia van mythevorming. Het beeld van de staatsgevaarlijke jezuit was lastig los te koppelen van de Nederlandse katholieken.

²¹⁴ Ibidem.

²¹⁵ Ibidem.

²¹⁶ Ibidem.

²¹⁷ *De Tijd*, 24 juli 1897.

Dat de strijd binnen het politieke debat echter wel gestreden was bleek ook uit een laatste artikel van *De Tijd* uit 1898. Dit was een reactie van een katholiek tegenover een anonieme persoon die een anti-jezuïtische brief had geschreven in het socialistische *Volksdagblad*. De krant plaatste de reactie van de ‘jezuïtische verdediger’ en maakte verder weinig woorden vuil aan de kwestie. Vermeende jezuïtische invloed in Nederland was geen grote kwestie meer en de kranten hielden zich dan ook op de achtergrond met betrekking tot dit onderwerp.²¹⁸

Voorzichtige erkenning tegenover aanhoudende agressie

Eerder kwam al ter sprake hoe de invloedrijke Nederlandse historicus P.J. Blok probeerde om een deel van de mythevorming rondom jezuïeten te ontcrachten. Blok probeerde aan te tonen dat veel van de ‘feiten’ rondom jezuïeten eigenlijk verzonnen waren en hij wilde hiermee een aanzet geven tot deconstructie van de mythe. Zo stelde Blok dat vermeende koningsmoorden door jezuïeten niet te bewijzen waren. Daarnaast gaf Blok aan dat individuele daden van jezuïeten vaak op de gehele orde werden geprojecteerd. Hoewel een groot deel van het publiek Blok in dit opzicht veel te ver vond gaan was er ook sprake van voorzichtig positieve reacties. Zo plaatste onder andere het *Rotterdamsch Nieuwsblad* een artikel naar aanleiding van Blok. De krant maakte zich in eerste instantie wel zorgen over een opmerking van Blok dat het aantal jezuïeten in Nederland stijgende was. Daarnaast bleef volgens het *Rotterdamsch Nieuwsblad* de orde nog steeds erg machtig en ‘overal verheffen zich haar kloosters en kerken weder en wint haar geest veld’.²¹⁹ Desondanks wilde werd de orde nu wel een eerlijke kans gegund. Zo lang de jezuïeten zich aan de Nederlandse wetten zouden houden en daarnaast niet op dwangmatige wijze haat en vrees zouden verspreiden was de orde welkom in Nederland. De krant vond in deze mening een medestander in Nederlands-Indië. De *Java-bode* sloot een artikel over de jezuïeten af met de volgende passage; ‘Ook in ons vaderland hebben zij (de jezuïeten) steeds gastvryheid genoten, en spreker [Blok] hoopte, dat deze methode zal blijven gevolgd. Hunne moraal is dikwijls bedenkelijk; hunne casuïstiek doodt by de leeken alle zelfstandigheid; in hunne statuten liggen beginselen die voor den Staat gevaarlyk kunnen worden, doch met volle vertrouwen op de toekomst dient de stryd alleen gestreden te worden met geestelijke wapens, onder volle eerbiediging der leuze: Vryheid voor allen!’²²⁰

²¹⁸ *De Tijd*, 9 maart 1898.

²¹⁹ *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 10 februari 1893.

²²⁰ *Java-bode : nieuws, handels- en advertentieblad voor Nederlandsch-Indie*, 15 februari 1893.

Zoals we hebben gelezen was tolerantie zeer zeker niet onvoorwaardelijk. Het blijkt ook dat de jezuiten nog steeds niet als een onschuldige ‘normale’ geestelijke orde werden gezien. Dit valt terug te zien in een pamflet wat in 1901 verscheen. Het gaat hier om een stuk geschreven door de predikant H.J. Schouten. In dit werk gaf Schouten een waarschuwing aan de antirevolutionaire kiezer om de ‘waarheid’ over ‘ultramontaansche kandidaten’ te vertellen.²²¹ Zo begon Schouten met het vaststellen dat bijna alle katholieken in het geheim ultramontanen waren die onder het gezag van jezuiten stonden. Voor deze ultramontanen was niet Nederland maar Rome het vaderland waar ze zich voor inzetten.²²² Daarnaast benadrukte Schouten dat al deze ultramontanen ook uiterst reactionair waren. Ondanks dat Schouten zelf een sterk antirevolutionair was bleek dit op onnavolgbare manier toch een groot probleem te zijn voor de man.

Schouten gaf vervolgens in een lang betoog aan waarom roomsgezinde politici zo gevaarlijk waren voor Nederland. De eerste reden was dat zij een bereikbaar doel hadden en dat het realistisch was dat Nederland een Roomse staat zou worden. Dit in tegenstelling tot de socialisten van de SDAP van die een onmogelijk doel voor ogen hadden en dus geen reële dreiging vormden.²²³ Daarnaast was Rome²²⁴ ‘monarchaal en republikeins, aristocratisch en democratisch, conservatief, liberaal en radicaal, verdraagzaam en onverdraagzaam al naar het te pas komt’²²⁵ Rome was kortom totaal onberekenbaar. Schouten probeerde dit vervolgens aan te tonen door een reeks van uitspraken van katholieken te ‘citeren’ die dit allemaal bewezen. Schouten ging hierna specifiek in op de jezuiten en was van mening dat de jezuiten met ingeboren haat voor altijd alle protestantse kettters zouden vervolgen.²²⁶ Dit maakte de jezuiten dan ook uiterst staatsgevaarlijk omdat zij niet hoefden te gehoorzamen aan ‘ketterse wetten’ en alleen verantwoordelijkheid hoefden af te leggen aan de Kerk.²²⁷ Daarnaast was het voor jezuiten geen probleem en soms zelfs een plicht om een doodzonde te begaan alles ter glorie van het hogere doel.²²⁸ Ook zouden volgens Schouten Rome en de jezuiten grote voorstanders van de revolutie zijn. Dit ondanks een eerdere uitspraak van Schouten dat ultramontanen uiterst reactionair waren. Uiteindelijk concludeerde de auteur letterlijk dat Rome naar het bloed hunkerde van protestantse burgers. Het was voor elke

²²¹ H.J. Schouten, *Moet Nederland geregeerd worden door den paus en door de jezuiëten? : een ernstig woord over ultramontaansche kandidaten, gericht tot de anti-revolutionaire kiezers* (Rotterdam 1901)

²²² Schouten, *Moet Nederland geregeerd worden door den Paus en door de Jezuiëten? 2.*

²²³ Ibidem, 3.

²²⁴ Katholieke politici worden in het betoog standaard gepersonifieerd als Rome.

²²⁵ Schouten, *Moet Nederland geregeerd worden door den paus en door de jezuiëten? 3.*

²²⁶ Ibidem, 9.

²²⁷ Ibidem, 11.

²²⁸ Ibidem, 12.

burger dan ook een plicht om ‘nederlandsche mannen met nederlandsche harten en nederlandsche gedachten’ te steunen en zo het ultramontanisme uit te bannen.²²⁹

Als men deze tekst bekijkt lijkt aan het begin van de twintigste eeuw tolerantie toch nog ver weg. Toch kan dit pamflet worden gezien als een uitzondering op de regel. Pamfletten waren een stuk radicaler getint dan kranten en vormden niet meer de volksvertegenwoordigende functie van de zeventiende eeuw. Dit pamflet was een overdreven poging om angst in te boezemen voor jezùieten maar ook voor de liberale en socialistische ‘vrienden van Rome’. Oprechte vrees voor een staatsgreep van katholieken en jezùieten was echter voorbij. Het was duidelijk dat de orde geen daadwerkelijk gevaar meer vormde voor Nederland. Daar kwam bij dat de katholieken zich rustig hielden wat voor liberalen en protestanten duidde op een afnemende jezùitische invloed. Hiermee hing samen dat al deze groepen zich meer terugtrokken in de eigen sfeer. Kuyper werkte met zijn Antirevolutionaire Partij op politiek gebied veel samen met katholieken. Daarnaast werd vanaf de start van de twintigste eeuw een fundering gelegd voor de pacificatiepolitiek en verzuiling die de eerste helft van de eeuw in zijn greep had.²³⁰ Katholieken hadden politiek en sociaal gezien een eigen plek gekregen in Nederland en pamfletten als deze brachten daar geen verandering in.

²²⁹ Ibidem, 16.

²³⁰ A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (4^e herz. druk 1982) 99-112.

Conclusie

Het staat vast dat de jezuïtische mythe een belangrijke rol heeft gespeeld in Europa tijdens de negentiende eeuw. Op cultureel, religieus en politiek gebied zorgde de mythe ervoor dat de angst voor jezuïeten bleef bestaan. In Nederland nam de mythe binnen het politieke debat van de negentiende eeuw een speciale positie in. De mythe was hier vooral van belang voor de relatie tussen orthodox-protestanten, liberalen en katholieken. In de jaren 1840 waren het vooral de orthodox-protestanten die met hun houding tegenover de katholieken worstelden. De orthodox-protestantse stroming was trots op het beeld van Nederland als een pluriform en tolerant land. Protestanten zagen echter ook dat katholieken zich langzaam meer vrijheden in de uitoefening van hun geloof gingen permitteren. Het beeld bestond dat dit voor een deel te wijten was aan de invloed van de jezuïtische orde die zich ook meer begon te profileren binnen Nederland. Protestanten kregen het idee dat binnen de katholieke kring jezuïeten steeds meer de dienst uitmaakten. Op deze manier zou de moraal van het jezuïtisme langzaam de katholieke bevolking in Nederland corrumperen. En juist over de jezuïeten bestond het hardnekkige gerucht dat ze zeer onverdraagzaam waren.

Dit bracht Nederlandse protestanten in een moeilijke positie. Aan de ene kant zien we dat de Nederlandse verdraagzaamheid vol trots werd vergeleken met de jezuïtische onverdraagzaamheid. Tegelijkertijd waren Nederlanders echter bang waar hun eigen verdraagzaamheid tot zou kunnen leiden. Want nu het er voor Protestantse Nederlanders op leek dat de jezuïtische stroming steeds meer invloed kreeg binnen de Katholieke Kerk groeide automatisch ook de onverdraagzame jezuïtische ideologie. Wanneer de Nederlandse verdraagzaamheid overeind werd gehouden bestond het gevaar dat de jezuïtische onverdraagzaamheid teveel zou groeien. Op deze manier werd het jezuïtische collectief immers alle ruimte gegeven om hun onverdraagzame ideologie in Nederland te verspreiden.

Protestantse Nederlanders zaten dus met het dilemma of de Hollandse verdraagzaamheid misschien niet moest gelden voor jezuïeten om juist onverdraagzaamheid tegen te gaan. Het probleem was echter ook dat er dan automatisch moest worden opgetreden tegen katholieken. Het beeld bestond immers dat jezuïeten al bezig waren om de Nederlandse katholieken te corrumperen. Vooralsnog hadden de protestantse Nederlanders hier geen antwoord op. Het bleef dan ook bij waarschuwingen aan de katholieke bevolking om zich vooral niet te laten overtuigen door de onverdraagzame jezuïeten. Protestanten waren dus tegelijkertijd trots maar ook bang waar de Nederlandse verdraagzaamheid tot zou kunnen leiden. Liberalen hielden zich nog niet bezig met mogelijke gevaren van jezuïtische invloed

binnen de katholieke kring. Liberalen waren vooral bezig met de ontwikkeling van politieke idealen die uiteindelijk tot uiting kwamen in de grondwet van 1848. Liberaal Nederland zag in deze tijd niet de katholieken maar de orthodox-protestanten als tegenstanders binnen het politieke debat.

Waar de orthodox-protestanten in de jaren 1840 nog geen antwoord hadden op de kwestie van verdraagzaamheid veranderde dit in het volgende decennia. In 1852 was er nog geen oplossing bedacht. Naar aanleiding van een artikel van de Duitse staatsrechter Stahl vroeg de conservatieve krant *De Nederlander* zich af of de jezuïtische orde al was toegelaten in Nederland en of de orde überhaupt wel geduld moest worden. Het was duidelijk dat de protestanten de invloed van jezuïeten als steeds problematischer zagen. Een jaar later was voor een deel van de protestantse Nederlanders dan ook de maat vol. Katholieken bleven zich onder vermeende invloed van jezuïeten manifesteren en gingen nu zelfs zo ver om in Utrecht een bisschopszetel te vestigen. Dit ging voor conservatief Nederland een stap te ver en er ontstond een grootschalig protest wat tegenwoordig bekend staat als de Aprilbeweging. Katholieke invloed moest worden teruggedrongen en de identiteit van Nederland moest toch vooral protestants blijven. Volgens aanhangers van de Aprilbeweging werd deze protestantse identiteit van Nederland verdrongen door een gevaarlijke invloed binnen het katholicisme. Achteraf werd het protest ook verantwoord door te stellen dat de katholieke kerk was gecorrumpeerd door onverdraagzame jezuïeten.

Protestants Nederland had dus zijn keuze gemaakt. Wanneer het om onverdraagzame jezuïeten ging hoefde Nederland zelf ook niet verdraagzaam te zijn. Juist katholieken hadden hier onder te leiden omdat het voor veel protestanten duidelijk was dat het jezuïtisme juist hier zijn intrede had gedaan. Naast deze verbondenheid met het katholicisme vervulde de jezuïtische mythe in deze tijd echter ook een andere functie binnen het politieke debat. Jezuïtisme als begrip werd onderdeel van de politieke retoriek. Zo werd conservatief boegbeeld Groen van Prinsterer uitgemaakt voor jezuïet. Groen zou er immers alles voor over hebben om zijn doel te kunnen bereiken en daarom in niets verschillen van de 'jezuïtische partij'. De bestaande angst voor het jezuïtisme werd dus niet alleen meer tegen katholieken gebruikt maar ook als retorisch middel om politici te bekritisieren.

Dit werd nog een stuk verder doorgevoerd in de jaren '60. De conservatieven ruimden het veld waardoor er een grote tegenstelling kwam tussen liberalen en orthodox-protestantse antirevolutionairen. Tegelijkertijd werden de Nederlandse liberalen een stuk meer antiklerikaal. De pluriforme gedachte kwam op de achtergrond en vooral katholieken werden door de liberalen gezien als tegenstanders van de vooruitgang en van de grondwet. De

katholieke bevolking kon in deze tijd vanuit beide kanten dus geen steun verwachten. Door het wegvallen van de conservatieven ontstonden er duidelijk zichtbare kampen binnen de politiek. Dit had ook tot gevolg dat er een fellere verkiezingsstrijd kwam. De jezuïeten waren nu vooral voor de liberalen het perfecte middel om het liberalisme te profileren en het katholicisme te beschimpen. De bestaande angst voor jezuïtische invloed maakte de jezuïtische mythe tot een ideaal retorisch middel binnen het politieke debat. De aanval van de liberalen op katholiek kamerkandidaat Van de Biesen was hier een voorbeeld van. Van de Biesen zou een vermomd jezuïet zijn en geen respect hebben voor de Nederlandse vrijheden. Hij was daarnaast geen uitzondering in Nederland want volgens de liberalen stond praktisch de hele katholieke kerk onder invloed van onverdraagzame jezuïeten. Liberalen bereikten op deze manier een tweeledig doel. Ten eerste zorgde het voor een oprechte angst onder de bevolking voor een politieke katholieke invloed van onverdraagzaamheid. Daarnaast gaf het de liberalen een voordeel dat ze hun eigen idealen konden benadrukken en een liberale kandidaat naar voren konden schuiven. Ook toen al werd door katholieke bladen deze verkiezingsretoriek echter doorzien en werden de liberalen beschuldigd van stemmingmakerij.

In de jaren '70 werd de situatie onder internationale omstandigheden nog eens bemoeilijkt. Er kwam een nog grotere verwijdering tussen liberalen en katholieken onder invloed van de eenwording van Italië. De liberale pers steunde de nieuwe Italiaanse koning Victor Emmanuel volledig. De katholieke pers stond echter achter de paus en ging zelfs zo ver om in Nederland geld in te zamelen voor het Pauselijke leger. Tegelijkertijd vond in Duitsland de Kulturkampf plaats waarbij katholieken werden benadeeld en jezuïeten het land werden uitgezet. Hoewel er ook in Nederland een negatieve houding tegenover katholieken bestond, bekritiseerden Nederlanders de Kulturkampf sterk en vonden ze het getuigen van barbaarsheid. Ondanks de Aprilbeweging en conflicten binnen het politieke debat zagen Nederlanders zich nog steeds als verdraagzaam wilden ze zich niet verlagen tot Duitse praktijken van uitzetting en onverdraagzaamheid. Toch leefde in Nederland nog wel de angst voor een radicaal katholicisme en jezuïtisme. Utdrijven was echter geen optie dus het alternatief was 'geestelijke bewapening'. Verstandelijke ontwikkeling en oprechte vroomheid zouden automatisch tot gevolg hebben dat eventueel jezuïtisme langzaam werd uitgebannen. De problematiek rondom de Nederlandse identiteit was hiermee aan het eind van de jaren 1870 ook wel voorbij. Nederland was een pluriform land waar uitzetting of onverdraagzaamheid niet in pasten. Duitsland had laten zien dat het uitzetten en benadelen van katholieken geen oplossing was.

Tegelijk begonnen katholieken zich in de jaren 1870 ook sterker te verenigen wat zorgde voor meer tegengeluid. Het katholicisme begon zo ook op politiek gebied meer invloed te krijgen en wist een eigen stem te verwerven binnen het politieke debat. Katholieken deden de jezuïtische mythe af als onzin gevoed door onbewijsbare geruchten. Nederlandse katholieken betoogden dat ze niet onder invloed van jezuiten stonden. Nederlanders die deze geruchten de wereld in hielpen werden bestempeld als bedriegers die de mythe rondom jezuiten naar eigen voordeel gebruikten. Volgens de katholieken waren de jezuiten een uiterst geleerde orde die zeker geen onfatsoenlijke invloed uitoefenden op de paus of katholieke Nederlanders.

In de jaren 1880 en 1890 kwam er langzaam een einde aan het belang van de jezuïtische mythe binnen het politieke debat. Op het sociale vlak bemoeiden de groepen zich minder met elkaar en werd er een begin gemaakt met de gescheiden sferen van de verzuiling. Op politiek gebied kwam het zelfs langzaam tot samenwerking tussen antirevolutionairen en katholieken en bestond er op sommige vlakken een confessioneel verbond. Het belang van jezuïtische invloed in de katholieke sfeer kwam hiermee op de achtergrond. Hoewel de katholieke pers zich nog steeds afzette tegenover antikatholieke en anti-jezuïtische beeldvorming was dit vooral als antwoord op kritiek van de klassieke vijanden van de vrijmetselarij of als reactie op buitenlandse gebeurtenissen. De angst voor jezuïtische onverdraagzaamheid en teloorgang van de Nederlandse pluriformiteit was onder liberalen en protestanten wel voorbij. Illusterend hiervoor is dat historicus P.J. Blok als eerste invloedrijke protestant de jezuïtische mythe wilde deconstrueren. Hoewel hij hierbij nog op kritiek kon rekenen was het duidelijk dat de mythe rondom jezuiten binnen het politieke debat op zijn retour was.

Het is duidelijk dat in Nederland de jezuiten als vijandbeeld en zondebok werden gebruikt door protestanten en later ook liberalen. De jezuïtische mythe vervulde daarmee een belangrijke factor binnen het politieke debat. De angst voor jezuïtische onverdraagzaamheid werd geprojecteerd op de Nederlandse katholieken. Zij zouden langzamerhand onder invloed van het jezuïtisme komen te staan. De angst voor een jezuïtische invloed binnen het katholicisme kan dan ook als belangrijke verklaring worden gezien voor de strijd tussen liberalen, protestanten en katholieken binnen het politieke debat. Een onderdeel binnen dit politieke debat was de Nederlandse verdraagzaamheid. Orthodox-protestantse Nederlanders kregen steeds meer het idee dat onder jezuiten de Nederlandse 'poldermentaliteit' van verdraagzaamheid en redelijkheid onder druk zou komen te staan. Vanaf de jaren 1860 namen ook liberalen dit beeld over binnen het politieke debat. De indruk werd gewekt dat het

onverdraagzame jezuïtisme een steeds prominentere plek innam binnen het Nederlandse katholicisme. De Jezuïtische mythe diende uiteindelijk ook als verklaring voor een stijgende invloed van katholieken. Politieke tegenstanders van katholieken hadden met de mythe uiteindelijk ook een middel om antikatholieke maatregelen of antiklerikale artikelen te verantwoorden. De liberalen hebben het jezuïtische vijandsbeeld uiteindelijk ook ingezet als verkiezingsretoriek. Hierbij werd het jezuïtisme ook als algemeen begrip gebruikt. Jezuïtisme begon een synoniem te worden voor de spreuk ‘het doel heiligt de middelen’ en misleiding. Uiteindelijk verdween de angst voor jezuïtische onverdraagzaamheid binnen de katholieke kerk rond 1880. Jezuïtisme als begrip bleef echter bestaan binnen het politieke debat.

Wanneer de Nederlandse situatie wordt vergeleken met de positie van Duitsland en Frankrijk valt Nederland eigenlijk buiten beide modellen. Dit is voornamelijk te wijten aan de verhouding tussen katholieken en protestanten gepaard met de vermeende Nederlandse pluriforme identiteit. In Duitsland werden katholieken en jezuiten onder invloed van de oorlog met het katholieke Frankrijk als oprechte vijanden gezien. Toen Duitsland in 1870 Frankrijk dan ook versloeg was het een kleine stap om de oorlog voort te zetten tegenover de katholieke bevolking. Bismarck heeft van dit sentiment slim gebruik gemaakt om het volk te verenigen en de Kulturkampf te realiseren. Nederland zag de jezuiten als een bedreiging voor de Nederlandse pluriforme identiteit maar koos in tegenstelling tot Duitsland uiteindelijk voor een schriftelijke strijd. Vanaf 1860 kregen de Nederlandse katholieken een meer uniforme stem. Dit had tot gevolg dat de strijd om vermeende jezuïtische invloed een aanzet en onderwerp was voor een felle vorm van de Nederlandse debatcultuur. In Frankrijk vervulde de jezuïtische mythe een minder concrete positie. Waar in Nederland en Duitsland de jezuiten verbonden werden met katholieken was dit in Frankrijk niet het geval. Jezuiten werden hier vooral gezien als een mysterieuze orde die op talloze punten in het geheim invloed had. De jezuïtische mythe diende in Frankrijk dus vooral als verklaring en uitlaatklep voor problemen in de samenleving en verwoordde de angsten die in de samenleving speelden.

De jezuitenmythe binnen het politieke debat is exemplarisch voor de situatie die aan het begin van de twintigste eeuw ontstaat. In deze tijd won de mythevorming rondom het Jodendom sterk aan populariteit en werden joden door vooraanstaande politici als Abraham Kuyper binnen het politieke debat beschimpt. Resultaat hiervan was het antisemitisme van de jaren 1930 en 1940. En ook nu bestaat er binnen het Nederlandse politieke debat een situatie van mythevorming. Er wordt gevreesd dat Nederlandse vrijheden worden weggedrukt door een toeneming van de Islam. Regelmatig wordt hierbij benadrukt dat de Islam onverdraagzaam is en het uiteindelijke doel is om een islamitische staat te stichten. Daarnaast

bestaat de vrees dat bepaalde islamitische groepen er alles voor over hebben om van Nederland deze islamitische staat te maken en zelfs bereid zijn om terrorisme voor dit doel in te zetten. Hiermee gepaard zien we de opkomst van populistische partijen die inspelen op deze angsten met verkiezingsretoriek binnen het politieke debat. Deze studie heeft aangetoond dat dit geen uniek fenomeen is voor deze tijd. Of het nu om jezuïeten of moslims gaat, er is altijd de behoefde aan een angstbeeld binnen het politieke debat.

Literatuurlijst en bronnen

Literatuurlijst

Aerts, Remieg, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 2001).

Begheyn, Paul, 'Geschiedenis van de jezuïeten in Nederland 1540-1814' in Marc Lindeijer (red.), *De weg van de pelgrim. Jezuïeten en hun spiritualiteit* (Kampen 2006) 61-75.

Bireley, Robert, *Religion and politics in the age of the counterreformation. Emperor Ferdinand II, William Lamormaini, S.J., and the formation of imperial policy* (Chapel hill 1981).

Blom, J.C.H., 'Nederland sinds 1830' in J.C.H Blom en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, (4^e herz. druk, Baarn 2007)

Bornewasser, J.A., *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context. Historische opstellen, gebundeld en aangeboden aan de schrijven bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Theologische Faculteit Tilburg* (Amsterdam 1989).

Bos, Dennis, Maurits Ebben en Henk te Velde (red.), *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2007).

Bots, Jan 'Geschiedenis van de jezuïeten 1540-1965' in: Marc Lindeijer (red.), *De weg van de pelgrim. Jezuïeten en hun spiritualiteit* (Kampen 2006) 34-51.

Brugmans, I.J., *Stapvoets voorwaarts. Sociale geschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw* (Haarlem 1987).

Burke, Peter, 'The black legend of the jesuits: an essay in the history of social stereotypes' in: Simon Ditchfield (red.), *Christianity and community in the west. Essays for John Bossy* (Aldershot 2001) 165-183.

Callewier, Hendrik, 'Anti-jezuitisme in de Zuidelijke Nederlanden (1542-1773)', *Trajecta. Religie, cultuur en samenleving in de Nederlanden* 16 (2007) 31-50.

Cohn, Norman, *Europe's inner demons* (Londen, 1975).

Coninck, Peter de, *Een les uit Pruisen. Nederland en de Kulturkampf, 1870-1880* (Hilversum 2005).

Cubitt, G., *The jesuit myth. Conspiracy theory and politics in nineteenth-century France* (New York 1993).

Cubitt, G., 'Conspiracy and security in restoration france, 1815-1830' lezing bij Universiteit leiden op 31 mei 2012.

Gross, Michael B., 'Kulturkampf and unification: German liberalism and the war against the jesuits' *Central European History* 30 (2001) 545-566.

Haan, I. de., *Het beginsel van leven en wisdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2003).

Healy, Roísín, *The jesuit specter in imperial Germany* (Boston 2003).

Hoeck, F. van., *Schets van de geschiedenis der jezuiten in Nederland* (Nijmegen 1940).

Houkes, A., 'Het succes van 1848. Politiek in de Aprilbeweging' in: Jurjen Vis en Wim Janse (red.) *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002) 87-104.

Houliston, Victor, *Catholic resistance in Elizabethan England. Robert Persons's jesuit polemic 1580-1610* (Wiltshire 2007).

Lacouture, Jean, *Jesuits a multibiography* (Londen 1996) vertaling in het Engels door Jeremy Legatt.

- Lemm, Robert, *De jezuiten. Hun opkomst en hun ondergang* (Soesterberg 2010).
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (4e herz. druk 1982).
- Lindeijer, Marc 'Geschiedenis van de jezuiten in Nederland 1814-1965 en daarna' in: Marc Lindeijer (red.), *De weg van de pelgrim. Jezuiten en hun spiritualiteit* (Kampen 2006) 76-99.
- Margry, P.J., 'Imago en identiteit. De problematische manifestatie van 'het katholieke' in de Nederlandse samenleving rond het midden van de negentiende eeuw' in: Jurjen Vis en Wim Janse (red.), *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002) 64-86.
- Margry, P.J., 'Jezuitenstreken' De attributie van bedrog en de constructie van mythen in het Nederland van de negentiende eeuw', *De negentiende eeuw* 28 (2004) 39-64.
- Margry, P.J., *Teedere quasties. Religieuze rituelen in conflict* (Hilversum 2000).
- McCoog, Thomas M., *The society of jesus in Ireland, Scotland, and England 1541-1588. 'Our way of proceeding'* (Leiden 1996).
- Meijer, Floor, *Wereldburgers. Vrijmetselaren en de stad Amsterdam 1848-1906* (Amsterdam 2010).
- Murphy, Paul, 'Jesuit Rome and Italy' in: Thomas Worcester (red.), *The Cambridge companion to the jesuits* (Cambridge 2008) 71-88.
- Obirek, Stanislaw, 'Jesuits in Poland and eastern Europe' in: Thomas Worcester (red.), *The Cambridge companion to the jesuits* (Cambridge 2008) 136-150.
- Pipkin, Amanda, 'They were not humans, but devils in human bodies: Depictions of Sexual Violence and Spanish Tyranny as a Means of Fostering Identity in the Dutch Republic' *Journal of early modern history* 13 (2009) 229 -264.

Raak, Ronald van, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2001).

Sande, A. van de, 'Ijkpunt 1850. Vrijheid, gelijkheid en broedertwisten in het jonge vaderland.' in: C. Augustijn en E. Honée (red.) *Vervreemding en verzoening. De relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland 1550-2000* (Nijmegen 1998) 103-125.

Sande, A. van de, 'Antimaçonisme bij katholieken en protestanten in de negentiende eeuw' in: Anton van de Sande en Joost Rosendaal (red.), *Een stille leerschool van deugd en goede zeden. Vrijmetselarij in Nederland in de 18^e en 19^e eeuw* (Hilversum 1995) 137-156.

Scaglione, Aldo D., *The liberal arts and the jesuit college system* (Philadelphia 1986).

Schneider, Maarten, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydninghe' tot dagblad* (Baarn 1979).

Schoorl, Sake, *Il Risorgimento vanuit Nederland, blijdschap en woede. De Nederlandse publieke opinie over de Italiaanse eenwording. BA-eindwerkstuk.* (Leiden 2011).

Schrama, Nic, *Dagblad De Tijd 1845-1974* (Nijmegen 1996).

Schutte, G.J., *Het Calvinistisch Nederland. Mythe en werkelijkheid* (Hilversum 2000).

Scully, Robert, 'Trickle down spirituality? Dilemmas of the Elizabethan jesuit mission' *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 85 (2005) 285-299.

Turpijn, Jouke, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888* (Amsterdam 2008).

Tutino, Stefania 'Between Nicodemism and 'honest' dissimulation: The society of Jesus in England' *Historical Research*, 79 (2006) 534-553.

Velde, Henk te, 'De Risorgimento in Nederland. Binnenlandse tegenstellingen rond een internationale kwestie' *De Negentiende Eeuw*, 35 (2011), 105-118.

Velde, Henk te, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010).

Velde, Henk te en Peter Jan Margry 'Contested rituals and the battle for public space: the Netherlands' in: C. Clark, W. Kaiser (red.), *Culture wars. Secular-catholic conflict in nineteenth-century Europe* (Cambridge 2003) 129-151.

Velde, Henk te en Ivo de Haan, 'Vormen van politiek: veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900' *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*. 111 (1996) 167-200

Verhoeven, Timothy, 'Neither male nor female: The jesuit as androgyne 1843-1870' *Modern & Contemporary France* 16 (2008) 37-49.

Walsham, Alexandra, 'This new army of satan': The jesuit mission and the formation of public opinion in Elizabethan England. in: David Lemmings, Claire Walker (red.), *Moral panics, the media and the law in early modern England* (Hampshire 2009) 41-62.

Worcester, Thomas, 'Jesuit dependence on the French monarchy' in Thomas Worcester (red.), *The Cambridge companion to the Jesuits* (Cambridge 2008) 104-119.

Wright, Jonathan, 'The suppression and restoration' in: Thomas Worcester (red.), *The Cambridge companion to the jesuits* (Cambridge 2008) 263-277.

Wright, Jonathan, *De jezuieten*. Vertaald door Ton Heuvelmans (Amsterdam 2004).

Websites

Parlementair documentatiecentrum,

<http://www.parlementairdocumentatiecentrum.nl/id/vg09lky45kyf#p8> (8 mei 2012)

Krantenarchief Koninklijke bibliotheek,

<http://kranten.kb.nl/about/Nederlands-Indie> (15 mei 2012)

Rome en de Vrijmetselarij,

<http://www.vrijmetselaarsgilde.eu/rome.htm> (25 september 2012)

Bronnen

Schouten, H.J., *Moet Nederland geregeerd worden door den paus en door de jezuiëten? : een ernstig woord over ultramontaansche candidaten, gericht tot de anti-revolutionaire kiezers* (Rotterdam 1901)

Via de DBNL (Digitale bank Nederlandse letteren)

Grebber, W. de, *Algemeen wijsgeerig, geschiedkundig en biographisch woordenboek voor vrijmetselaren. Deel 2* (Amsterdam 1845) 110-119.

Hasselhof, H.W., 'De vernietigde vloek. Een verhaal uit den tegenwoordigen tijd' *Vaderlandsche Letteroefeningen* (jaargang 1847) 278-280.

Anoniem, 'Binnenlandsche letterkunde. Bibliographie' *Vaderlandsche Letteroefeningen* (Jaargang 1866) 705-754.

Anoniem, 'De grondstellingen, verrigtingen en tegenwoordige woelingen der jezuiten. Naar het Fransch van Michelet en Quinet, Hoogleeraren aan het Collegie van Frankrijk. Vertaald naar de vierde uitgave' *Vaderlandsche Letteroefeningen* (Jaargang 1845) 242-249.

Anoniem, 'De jezuiten. - Geschiedenis en leer der jezuiten-orde. Eene bijdrage tot verklaring der ultramontaansche woelingen onzer dagen. Naar het Hoogduitsch van P.L.F. Hoffmann. door G.P. Kits van Heyningen.' *Vaderlandssche Letteroefeningen* (jaargang 1873) 448-465.

Anoniem, 'De Zedeleer en de Staatskunde der Jesuiten, uit de Schriften van de voornaamste Theologen hunner Orde opgemaakt, door J. Ellendorf. Met de noodige bekorting uit het Hoogduitsch vertaald door L.A.C. Reigersberg' *Vaderlandsche Letteroefeningen* (jaargang 1842) 346-347.

Anoniem, 'Met wat hart hebben de Staten van Holland en Oldenbarneveld den Graaf van Leicester in 1585 uit Engeland verwelkomd? Onderzocht in eene voorlezing Door Mr. Hugo Beijerman' *Vaderlandsche Letteroefeningen* (jaargang 1846) 101-119.

Kranten via het digitale archief van de Koninklijke bibliotheek

- *Algemeen Handelsblad*, jaargang 1840-1899.
- *De grondwet*, jaargang 1853-1855.
- *De locomotief : Samarangsch handels- en advertentie-blad*, jaargang 1863-1899.
- *De Nederlander : nieuwe Utrechtsche courant : (staatkundig- nieuws-, handels- en advertentie-blad)*, jaargang 1848-1855.
- *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*, jaargang 1845-1899.
- *Java-bode : nieuws, handels- en advertentieblad voor Nederlandsch-Indie*, jaargang 1852-1899.
- *Middelburgsche courant*, jaargang 1840-1899.
- *Nieuwe Rotterdamsche courant : staats-, handels-, nieuws- en advertentieblad*, jaargang 1844-1899.
- *Noord-Brabander*, jaargang 1840-1849.
- *Rotterdamsch nieuwsblad*, jaargang 1878-1899.
- *Rotterdamsche courant*, jaargang 1840-1867.
- *Tilburgsche courant*, jaargang 1869-1899.